

הבשורה, השם והמקום - קבורת חיילים וחיילות

נילי כהן*

הרשימה עוסקת בדילמות משפטיות, ערכיות וחברתיות הנוגעות להנצחת חיילים שנפלו ומתמקדת בשם שייחרט על גבי המצבה ובמקום הקבורה. הדילמה המדומיינת המופיעה ברומן של דויד גרוסמן **אשה בורחת מבשורה** משמשת שער לדיון בפסיקה בישראל, שבחנה שורה של מקרים שבהם התעוררו קונפליקטים בין קרובי המת על אודות השם שייחרט על מצבתו ולמקום קבורתו: הורים ואלמנה חלוקים באשר לשם המשפחה שיונצח על המצבה; הורה ביולוגי דורש להוסיף את שמו למצבה של בתו, חיילת שנשאה את שם אביה החורג; הורים מבקשים להקדים את שם משפחתו המקורי של בנם, החייל שנפל, לשם שבו בחר עם נישואיו; בין אלמנה לאחים של בעלה, החייל שנפל, פורץ סכסוך באשר למקום קבורתו של החייל - היא מבקשת כי ייקבר במקום שבו חי עם משפחתו החדשה, והאחים מבקשים כי ייטמן לצד הוריו.

מקרים אלה מציגים סכסוכים משפחתיים טעונים המבטאים שינויים רחבים בתפיסת המשפחה בחברה הישראלית. המשפחה חדלה מלהיות פס כיחידה ביולוגית גרידא והופכת למסגרת חברתית ופסיכולוגית מורכבת, תוך התרחקות מתפיסות פטריארכליות מסורתיות. ההנצחה אפוא אינה רק עניין טכני אלא זירה טעונה שבה נפגשים עבר והווה, מסורת ושינוי, זהות אישית וזהות לאומית.

הבסיס התאורטי לדיון מתמקד במתח שבין כבוד המת לבין כבוד החיים. במסגרת זו השיקולים המרכזיים הם רצונו הממשי או המשוער של החייל בעודו בחיים, כבוד גופתו, ורצונותיהם של קרוביו. השאלות המתעוררות

* פרופסור (אמריטה) הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל-אביב; כלת פרס ישראל לחקר המשפט. אני מבקשת להודות ליעל בן דור, עוזרת המחקר, לנועם שטרומן, עורך "מעשי משפט", למאיה נאור ולרוני פרוקצ'יה, חברות המערכת, על סיועם המצטיין בהכנת רשימה זו.

נוגעות למשקל שיש לתת לרצון המת, גם כאשר לא הובע במפורש; להיררכיה בין רצונות קרובים שונים; למקומם של שיקולים הנוגעים לתקנת הציבור או לערכים דתיים בהכרעה. לשם ולמקום מיוחסת משמעות סמלית עמוקה, הן בהקשר האנושי והן בהקשר הדתי - הם מבטאים את כינויי האל - ושיקולים אלה משפיעים על האופן שבו מתעצבת ההנצחה.

השם שאותו נושא אדם משמש בסיס לזהות, לזיכרון ולהנצחה. במסגרת בניית הלאומיות הישראלית יש לשם העברי משמעות מיוחדת. בהקשר לדילמת ההנצחה, שינוי שם היה מקור למתח בין המשפחה המקורית, הנושאת שם גלוי, לבין המשפחה החדשה של החייל, שבחר לשנות את שמו כחלק מעיצוב זהותו. בדומה לכך, גם מקום הקבורה עורר מתחים בין המשפחה המקורית, שביקשה שייטמן במקום שבו נולד וגדל החייל, לבין משפחתו החדשה, שביקשה כי ייקבר במקום שבו בחר לחיות את חייו הבוגרים ולהקים משפחה.

בתי המשפט נוטים להעניק משקל מכריע לרצון המת ולרצון האלמנה, הן כאשר לשם הנבחר, הן כאשר למקום המגורים החדש. בכך הם משקפים הכרה בזהות החדשה שבה בחר החייל. לצד זאת, בעקבות מהפכת זכויות האדם והמהפכה המגדרית, מכירים בתי המשפט במוסד של "הורות חברתית", תוך ניסיון לאזן בין הכרה בהורה המגדל לבין שמירת מקומו של ההורה הביולוגי בזיכרון ובהנצחה.

ברובד מופשט יותר, הרשימה עוסקת בטקסים ובמעברים. הקבורה מוצגת כטקס מעבר אולטימטיבי בין החיים למוות, המבקש לשקף באופן סמלי את החיים שקדמו לאובדן. בהקשר זה נבחנת השאלה עד כמה טקסי הקבורה הצבאיים, השואפים לאחידות, יכולים וצריכים לאפשר ביטוי לנסיבות החיים הייחודיות של כל חייל, ולחשוף את סיפורו האישי מעבר למסגרת הפורמלית.

מבוא

ימי מלחמה מלווים אותנו מאז הִפְינו כאן שורש בתקווה לבנות לנו בית לאומי. החזון שהוגשם ביסס תחושת הכרה בזכות קיומנו. אבל הסכמים לא מומשו, בריתות הופרו, הבנות סוכלו, וכך למדנו, לצערנו, כי מלחמה שאף פעם לא די לה, אינה במקום אחר.¹ האבל, הזעזוע והאובדן מציפים את נשמותינו. הבשורות הקשות הגיעו ועודן מגיעות לאלפי משפחות שחייהן התמוטטו. כללי המשפט המלווים אותנו בימי שגרה, שלעולם אין בהם שקט, שותפים פעילים גם לימי המלחמה הרבים שאנו עוברים ולקרבות פנימיים בקרב קהילות ובקרב יחידים.

1 יהודה עמיחי "שיר ליל שבת" שירים 1948–1962, 79–80 (1962).

בצבא קבועים כללים הנוגעים לקבורת חיילים.² כללים אלה עברו שינויים במהלך השנים, כמו גם בעקבות אסון השבעה באוקטובר.³ כרגיל, לא כל חוק ולא כל כלל מצליחים ללכוד את כל רשת המקרים שהמציאות יכולה לזמן.⁴ במסגרת רשימה זו ברצוני להתייחס לכמה סוגיות הכורכות יחד משפחות שכולות ולמחלוקות שפרצו בקרבן בעבר ועתה, הנוגעות לקבורה והמתייחסות לשם החלל ולשמות קרוביו על גבי כרית המצבה, כמו גם למקום הקבורה.

ספרו המטלטל של דויד גרוסמן "אשה בורחת מבשורה"⁵ מניח בתשתיתו שאלה בנוגע לשם החלל ולשמות קרוביו. הספר מוביל אותנו דרך מלחמות ישראל החל במלחמת ששת הימים, עבור במלחמת יום כיפור, המתוארת דרך מאבק המוצבים על שפת התעלה, וכלה באחד המבצעים, כנראה מבצע "חומת מגן", שהתרחש בשנת 2002. בתקופת מלחמת ששת הימים נפגשים הגיבורים אורה, אברם ואילן בבית חולים בחיפה, כשהם תלמידי תיכון. אורה אוהבת את שניהם ובוחרת לאחר כמה שנים באילן. לאורה ולאילן שני בנים – אדם ועופר. לימים התברר שעופר הוא בנו של אברם. במהלך מלחמת יום הכיפורים נופל אברם בשבי, והוא מאבד את רצון החיים. אורה, המבקשת להחזירו לחיים, יוצאת עימו למסע רגלי בגליל. באותו זמן בנה עופר, החייל הנמצא בחופשה, מחליט להצטרף לצוות הלוחם. בשלב זה הקוראים למדים על משבר בנישואיה של אורה עם אילן. מתוך פחד עמוק אורה מבקשת לברוח מ"הבשורה" העתידה אולי להגיע אליה. הספר נחתם בסימן שאלה ובחשש. לא ברור מה תהיה אחריתו של עופר, אך אם תגיע הבשורה, מה שם ייכתב על המצבה? האם יתואר עופר כבנו של אילן או כבנו של אברם? ואולי של שניהם? היש חשיבות לעובדה שעופר אינו יודע כי אביו הביולוגי אינו האב שגידל אותו? האם תהיה זו פגיעה בכבודו אם תבקש אורה, אימו, להוסיף את שמו של אברם על כרית המצבה?

המציאות עשויה לא אחת לעלות על הדמיון הספרותי. הדילמה המשפטית המדומיינת העולה מספרו של גרוסמן "אשה בורחת מבשורה" ודילמות קרובות לה נדונו בכמה מקרים בבית המשפט העליון, והם יוצגו כאן בהרחבה, ואלו הם: כיצד יונצח שם משפחתו של חייל שנפל על גבי המצבה כשבחר לשנות את שם משפחתו

2 תקנות בתי קברות צבאיים (כללים לכיתוב על מצבות), התשנ"ז–1997 (להלן: תקנות בתי קברות צבאיים).

3 לשינויים בעקבות אסון השבעה באוקטובר ראו תק' 2(2) לתקנות בתי קברות צבאיים (כללים לכיתוב על מצבות) (תיקון), התשפ"ד–2024 ("במקום" שם משפחה קודם וכינוי – לפי בקשת קרוב' יבוא 'ולפי בקשת קרוב – שם משפחה קודם, כינוי או אחד מצירופי אותיות אלה: (א) 'ז'ל'; (ב) במקרים שבהם נסיבות המוות הן כאמור בפסקה (6)(א) או (6)(ג) – 'הי"ד"; מטרת התיקון היא הכללת צירופי האותיות "ז"ל" ו"הי"ד" בחלק של הכיתוב האחיד על גבי כרית המצבה הצבאית, לבקשת המשפחה). ראו גם יוסי כץ לב ואבן: סיפורה של המצבה הצבאית בישראל 1948–2006 (2007) (תיאור תמונת השינויים במצבות הצבאיות).

4 על הקונפליקט בין דרישת האחידות בכיתוב על מצבה לבין האוטונומיה של הפרט, ראו גלית ברונשטיין "כולם היו בנינו? שיח שכולים ושיקולי השכול" המשפט ח 183 (2002).

5 דויד גרוסמן אשה בורחת מבשורה (2008).

בעקבות נישואיו? הוריו מבקשים לתת קדימות לשמו הקודם. אלמנתו – לשם הנוכחי;⁶ חיילת נושאת את שם משפחתו של אביה החורג, אך אביה הביולוגי מבקש להוסיף את שמו על גבי המצבה;⁷ חייל שינה את שם משפחתו, אך אביו מבקש כי השם המקורי ייוסף בסוגריים לשמו החדש של הבן;⁸ אימו של חייל שנפל בקרב ובעלה השני, אביו החורג של החייל, פונים בבקשה לרשום על מצבתו של החייל, לצד שם אימו, רק את שמו של האב החורג, כמי שבעצם אימץ את החייל והיה לו כאב וכהורה מגדל בחייו. אביו מולידו מבקש לצרף את שמו לשם האם;⁹ אלמנה מבקשת להעביר את קברו של בעלה החייל למקום שבו חיו יחד, אך אחיו מבקשים כי קברו יישאר במקום שבו גדל ובו טמונים הוריו.¹⁰ כיצד יוכרעו הסכסוכים?

הסוגיות הללו נוגעות לשם שיונצח על גבי המצבה ולמקום שבו ייטמן החלל. הקונפליקטים המשפחתיים המוצגים כאן הם קצה הקרחון של השינויים שעוברים על החברה הישראלית בתפיסת המשפחה, בהרחבתה ממשמעות ביולוגית למהות חברתית ופסיכולוגית ובהפרדות מתפיסות פטריארכליות.¹¹

קבורת חיילים נושאת סממנים דתיים. שם ומקום הם גם שמותיו של אלוהים. לשם, כמו גם למקום, משמעות מיוחדת בחיי אנוש. משמעות זו משליכה על השיקולים הראויים ביסוד ההכרעה בעניין שמו או מיקום קבורתו של המת. האם עלינו לתור אחר רצון המת בעודו בחיים? האם יש חשיבות לשאלה אם רצון זה הוא מפורש או מיוחס? האם עלינו לשקול את רצון קרוביו, ומה תהא ההייררכייה בין הרצונות במקרה של חילוקי דעות ביניהם? היש חשיבות לשיקולים של תקנת הציבור או לשיקולי דת בין ביישום רצונו של המת בין ביישום רצון קרוביו?

המצע הרעיוני לדיון הוא היחס שבין כבוד החי לכבוד המת. יחס זה מתמקד ברצונו הממשי או המשוער של המת כשהיה חי, בכבוד הגופה וברצון קרוביו. בהקשר זה מתעוררת השאלה כיצד ניתן ליישב בין רצונותיהם הסותרים של הקרובים, ואם קיימת הייררכייה מנחה בנדון.

שם הוא סימן מזהה, ויש בו יסוד של זיכרון והנצחה. אגב יצירת הלאומיות העברית במדינת ישראל נודעה משמעות מיוחדת לשם העברי. אציג את המתח בין המשפחה המקורית השומרת על שמה הגלוי למשפחה החדשה של החלל שבחרה לשנות את שם המשפחה לפני המוות.

גם למקום משמעות רגשית במישור האישי והלאומי. מקום הקבורה של החייל אף הוא מעורר מתח בין המשפחה המקורית המבקשת לקבורו במקום שבו נולד וגדל,

6 בג"ץ 835/02 בן-גל נ' שר הבטחון, פ"ד נז(4) 228 (2003).

7 בג"ץ 556/83 בסט נ' שר הביטחון, פ"ד לח(1) 177 (1984).

8 בג"ץ 1167/24 דרון נ' משרד הביטחון (נבו) 11.2.2024.

9 בג"ץ 5377/24 פלונית נ' פלוני (נבו) 4.7.2024.

10 בג"ץ 5785/18 אלון נ' ראש היחידה להנצחת החייל (נבו) 4.8.2019.

11 כפי שיבואר בהמשך הרשימה בתתי-הפרקים: "משפחות חדשות, הורים חדשים" ו"תמורות בנישואין".

למשפחתו החדשה המבקשת כי ייקבר במקום שבו בחר לחיות עם נישואיו והקמת משפחתו שלו.

בהכרעתם בשתי הזירות הנוגעות לשם ולמקום העניקו בתי המשפט משקל מכריע לרצון המת בחייו ולרצון האלמנה, ששיקפו התנתקות משמו המקורי וממקום לידתו.¹²

בעקבות מהפכת זכויות האדם והמהפכה המגדרית השתנתה תפיסת המשפחה באורח דרמטי. המוסד של "הורות חברתית" מקנה חובות וזכויות לאלה שאינם הורים כדת וכדין, והדבר משתקף גם בנושא הקבורה ובכיתוב על גבי לוח המצבה. וגם כאן נקרא בית המשפט ליישב את המתח בין הורים מולידים לבין הורים הפועלים מהותית כהורים. בהכרעתו העניק בית המשפט הכרה להורות חברתית מבלי למחות את זכר ההורה הביולוגי.¹³

בכל הסוגיות כולן, הן אלה העוסקות בשם הן אלה העוסקות במקום, עובר כחוט השני המתח בין עבר להווה, בין שמרנות לשינוי, בין כניעות לשחרור, בין טקס למהות. ההכרעה המשפטית העניקה גושפנקה לשינוי ולשחרור תוך כדי שמירה על כללי הטקס הנוגעים למקומם של ההורים הביולוגיים בשדה ההנצחה.

בהיבט מופשט יותר עוסקת הרשימה בטקסים ובמעברים. טקס הוא ביטוי למעבר: הוא מלווה כל שינוי במקום, במצב, במיקום חברתי, בגיל. הוא נועד למסד חידוש, להקל את המשבר שבעקבות השינוי, להיוולד מחדש אחרי אובדן הישן. המעבר האולטימטיבי העומד במרכז רשימה זו הוא זה שבין החיים להיעדרם. הטקס המלווה מעבר מסוג זה – קבורה – מבקש לשקף מקצת החיים שקדמו לאין. בחיים עצמם מתחוללים מעברים שונים: נישואין, גירושין, לידה, הורות, שינוי מקום מגורים ועבודה, שינוי שם, התנתקות מקרובים ויצירת קשרים חדשים. לעיתים מלווים המעברים בטקסים משלהם, למשל נישואין וגירושין, הנותנים להם צביון פורמלי; לעיתים מתבצע המעבר בעקבות שינוי עובדתי-ביולוגי – לידה ומוות; וחלקם נעשים ללא טקס פורמלי. בהקשר של טקסי קבורה, שבהם מבקשים להנציח חלק מהחיים באופן סמלי, עולה השאלה עד כמה צריכה ההנצחה לשאת אופי פורמלי; עד כמה צריכה היא לשקף את הטקס ואת העובדות הביולוגיות או אולי דווקא את המהות הגלומה בצילם.¹⁴ שאלה זו מקבלת משמעות מיוחדת בהקשר של טקסי קבורה של חיילים, המוסדרים על ידי הצבא, השואף לשוות להם חזות אחידה. האם יכולות הנסיבות המיוחדות הכרוכות בחיי החיילים לפרוץ את כללי הטקס האחידים ולחשוף את סיפורם האמיתי של החללים?

12 פרשת אלון, לעיל ה"ש 10; פרשת בן-גל, לעיל ה"ש 6.

13 שם.

14 ליחס שבין טקס לאמת ראו נילי כהן "אמת וטקס" משפטים ומילים: החיים בין משפט לספרות 93–108 (2022). בהקשר הנוכחי ראו בהמשך הרשימה בתת-הפרק "בין הורות ביולוגית להורות חברתית".

כבוד החי וכבוד המת

שיח הזכויות השכיח המבוסס על העיקרון של כבוד האדם לוכד גם את כבוד המת. כשם שכבוד האדם החי מעורר שאלות משפטיות וערכיות מורכבות, כך גם כבוד המת. המתים ממשיכים לחיות בין החיים גם לאחר מותם. "כבוד האדם, באשר הוא אדם, נשמר במהלך חייו ואף פעם אינו פג, גם לא לאחר חייו. [...] תנאי הכרחי לקיומו של כבוד האדם לאחר חייו הוא הנוכחות שלו לאחר חייו בתוך חייהם של בני אדם".¹⁵ נוכחותם של המתים בולטת במיוחד בסוגיות הנוגעות לקבורתם ולהנצחתם.

בעניין הגר נ' הגר,¹⁶ שלא היה כרוך בקבורת חייל, התעוררה מחלוקת בין דרך ההנצחה שבה בחרה האלמנה לבין זו שבה ביקשו הוריו וקרוביו האחרים לממשה. בניגוד לקבורת חיילים, אין הסדר חקיקתי בעניין קבורת אדם שמת שלא בעת שירותו. הייתה זו הפעם הראשונה שבה עלתה סוגיה מעין זו להכרעה בפסיקה. באותו מקרה הגישו הורי הנפטר, שהלך לעולמו לאחר מחלה בגיל 39, תביעה שבה דרשו את שינוי המצבה שנוצרה על פי הנחיית האלמנה, כמו גם את שינוי הכיתוב עליה. מקורה של התביעה ביחסים המעורערים בין המנוח ואשתו לבין הוריו על רקע התנגדות ההורים לנישואים. השופט אלון ציין בפסק דינו כי העיקרון המנחה בסוגיה אנושית דתית רגשית זו הוא זה של "כבוד האדם".¹⁷ זכות יסוד זו נקבעה בפסיקתו של בית המשפט העליון, ועם קבלת חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו הוכרה כזכות יסוד הכתובה עלי ספר החוקים במדינתנו. "כבוד האדם" בעניין הגר משמעו, בראש ובראשונה, כבוד המת, כלומר רצונו המפורש או המשוער של הנפטר, וכבוד החיים, כלומר רצון משפחת הנפטר, אוהביו ואהוביו, המבקשים לכבד את זכר הנפטר – כל אלה, כל עוד הדבר אינו נוגד את טובת הכלל או פוגע ברגשות או באינטרסים לגיטימיים של הזולת.¹⁸

בעשותו איזון נאות בין רצון האלמנה לבין רצון הורי הנפטר העניק בית המשפט לאלמנה את הבכורה במדרג ההיררכי בין קרוביו. על פי זה פסק כי יש להותיר את המצבה על כנה (כפי שבחרה האלמנה); שמות ההורים הוספו לכיתוב שעל המצבה (כפי שביקשו ההורים); שם נוסף שהמנוח בחר בו (אהוביה) נוסף על שם לידתו (ישראל), נשאר על גבי המצבה (כפי שבחרה האלמנה); התואר "עורך דין" לא הוסף (כפי שבחרה האלמנה); התאריך הלועזי נשמר (כפי שבחרה האלמנה). בעיקרו של דבר מימש בית המשפט את רצון האלמנה ובד בבד נענה לבקשה הברורה מאליה להוסיף את שם הוריו-מולידיו ללוח המצבה.

15 אסא כשר, עלי בוקשפן ועומר חרמוני "הרהורים פילוסופיים ומשפטיים על כבוד האדם וזכותו לנוכחות לאחר מותו" **עיוני משפט** מז 409, 413 (2024).

16 ע"א 1482/92 הגר נ' הגר, פ"ד מז(2) 793 (1993).

17 שם, בעמ' 801, בפס' 11 לפסק הדין של השופט (כתוארו אז) אלון.

18 שם, בעמ' 801–802.

כפי שמבהירה אלמה גלבו-שכטמן, "כבוד המת" מושתת על שלושה אדנים – רצון המת, כבוד המת כשהיה חי וכבוד גופת המת. בעוד רצון המת מתייחס לרצון שביטא המת (עת היה חי) באשר לגורל גופתו, **כבוד המת כשהיה חי** (במנותק מרצונו) מתייחס לערך שניתן למת באשר הוא אדם, אשר פעם היה חי וכעת הוא מת. לעומת זאת **כבוד הגופה** מעניק תוקף לתחושתנו כלפי הגופה כגופה. הגופה ראויה למעמד משפטי מיוחד, בהיותה עצם (להבדיל מחפץ) שאינו גוף, אשר תפקד בעבר כגוף של אדם חי.¹⁹

בעניין הגר באו לידי ביטוי שלושת האדנים האמורים: בית המשפט קיבל כמהימנים את דבריה של האלמנה, שלפיהם המנוח ביקש שהמצבה תהיה מאבן, וכך נעשה. בכך מומש רצון המת כשהיה חי. כבודו של המת כשהיה חי בא לביטוי בכיתוב שאותו בחרה האלמנה. העובדה שבית המשפט כפה עליה להוסיף את שמות הורי הנפטר עולה בקנה אחד עם כבוד המת כשהיה חי ואינה גורעת מזכות האלמנה. כבוד המת כשהיה חי מבוסס על הערך שניתן למת באשר הוא אדם, והוספת שמות הוריו-מולידיו למצבתו מעניקה תוקף לערכו של האדם, כי אלו הם הוריו. הותרת המצבה בעינה עולה בקנה אחד עם כבוד המת ועם כבוד הגופה, כפי שאמר השופט אלון: "שאינ מחליפים מצבה במצבה" מעל הקבר.²⁰

שם כזיכרון: המתח בין עבר להווה²¹

שם – סמל, זיהוי, שיוך

שם הוא סמל וזיהוי. הענקת שם היא פעולה תבונית של שיוך, אך גם של בידול. היא פונקציית של שליטה ויצירה ושל כפיפות וכניעה. האדם הראשון נצטווה על ידי האל (שאינ להזכירו בשמו המפורש, ושמו הלא מפורש הוא "השם"),²² להעניק שמות לחיות,²³ ואף לאשתו – חוה.²⁴ כך הוא ביטא את תבונתו ואת שליטתו בהם. יוצר מעניק שם ליצירת האומנות שלו. הורים מעניקים שם לילדיהם. שליטים מעניקים שמות למרחב שבו הם שולטים.

שם המשפחה, שלרוב אינו נבחר, ביטא, לפחות בעבר, שיוך שבטי, ואילו השם הפרטי, פרי בחירת ההורים, מבטא לעיתים את זיכרון העבר, ויש שהוא צופן בחובו

19 אלמה גלבו-שכטמן "על גופתי המתה: הסתכלות מחודשת על מרכיבי הזכות לכבוד המת" **המשפט** כט 127 (2024).

20 פרשת הגר, לעיל ה"ש 16, בפס' 14 לפסק הדין של השופט (כתוארו אז) אלון.

21 נילי כהן "שם, זיכרון, משפט" **תרבות, זיכרון והיסטוריה: בהוקרה לאניטה שפירא** 27, 33–39 (מאיר חזן ואורי כהן עורכים 2012).

22 ויקרא כד 16 – **שם** ללא יידוע: "בנקבו שם יומת". כיום מקובלת צורת היידוע **השם**: "ליראה את השם הנכבד והנורא הזה את ה' אלהיך" דברים כח 58.

23 בראשית ב 19–20.

24 בראשית ג 20.

תקוות לעתיד. חנה קראה לבנה "שמואל" בתום שנות עקרות רבות, לאחר שנדרה נדר כי הבן שיוולד ישרת את האל. שמו מבטא הכרת תודה לאל ומבשר על קיומה את הנדר: "כי מאדוני שאלתי".²⁵ בשמו מובנה זיכרון העבר כמו גם המחויבות לעתיד, פרי הנדר שנדרה חנה, מחויבות שתשפיע כמובן על עתיד בנה. אך האם טמון בשם יותר מסמל שרירותי? יש הכופרים בכך. אצל אפלטון נאמר: "כל שם אשר ייתן אדם לדבר מן הדברים, זה שמו הנכון; ואם לאחר מכן יחליפנו באחר, ולא יקרא עוד לדבר בשם ההוא, הרי יהיה השם האחרון נכון לא פחות מהראשון".²⁶ ברוח זו הסביר לנו גם שייקספיר, שריח ניחוחה של השושנה לא יאבד לה, גם אם נקרא לה בשם אחר.²⁷ כמו חנה, גם גרוסמן מבטא בספרו את התפיסה בדבר כוחו המעצב של השם. אורה, הגיבורה, בורחת מהבשורה האפשרית על מות בנה במבצע קרבי.²⁸ בשיטוטה במרחבי הגליל עם אברם, אבי בנה עופר (כאמור, הבן – עופר – אינו יודע כי זה אביו, שכן גודל בידי בעלה של אימו, אילן), שואל האב אברם: "איך בכלל בוחרים שם לילד, איך מחליטים על דבר כל כך גדול?" ואורה הגיבורה עונה לו: "זה באמת עניין מסובך". על השם "עופר" החליטה האם אורה לבדה, והיא מסבירה שבחירה בו בעקבות הביטוי: "דומה דודי לעופר איילים".²⁹ ואנו, הקוראים, תמהים אם בכך לא חרצה את גורל בנה. אנו רואים מול עינינו את סיפור העקדה הטרגי, את אברם שהפך לאברהם כדי לזכותו בבנים,³⁰ ואת הסיפור העכשווי שבו עשוי להיות מוקרב הבן עופר ולא בעל החיים, עופר האיילים.³¹

לפי תפיסה זו בדבר כוחו המעצב של השם, גורלו של הילד נקבע עם לידתו, עם ההכרעה הגורלית על מתן השם. ואם כך, עשוי שינוי השם לשנות את מהלך חייו של מי שנושא אותו. אכן, אברם שינה את שמו לאברהם, ושרי הפכה לשרה.³² השינוי

- 25 שמואל א, א 20.
- 26 אפלטון, קראטילוס כתבי אפלטון כרך א 512 (יוסף ליבס עורך 1965). באותו אופן כאשר שואל פאוסט את מפיסטופלס מה שמו, עונה לו האחרון: 'שאלה בטלה, למי שכל כך מזלזל במילה, שבמראית העין ממש בוחל, ורק בגרעין המהות דוגל'. יוהן וולפגנג גתה פאוסט 96 (ניצה בן-ארי מתרגמת 2006).
- 27 ויליאם שייקספיר רומאו ויוליה מערכה ב תמונה ב, 49–51 (רפאל אליעז מתרגם 1985). לפרשנות הכופרת בכך שהשם אצל שייקספיר הוא רק מסמן חיצוני ראו Marc R. Poirier, *Name Calling: Identifying Stigma in the "Civil Union"/ "Marriage" Distinction*, 41, 89–90 CONN. L. REV. 1425 (2009).
- 28 גרוסמן אשה בורחת מבשורה, לעיל ה"ש 5.
- 29 שם, בעמ' 328.
- 30 "ולא יקרא עוד את שמו אברהם והיה שמו אברהם כי אב המון גוים נתייך: והפירתי אתך במאד מאד ונתייך לגוים ומלכים ממך יצאו", בראשית יז 5–6.
- 31 גרוסמן אשה בורחת מבשורה, לעיל ה"ש 5, בעמ' 631. אומנם הסיפור נשאר פתוח, ולא ברור מהו גורלו של עופר, אך הרמזים שבו ובקשתה של האם מהאב שיזכור הכול, את עופר, את החיים שלו, את כל החיים שלו, צופנים בחובם את הגרוע מכול.
- 32 בראשית יז 5, 15–16. גם בנצרות ובאסלאם שמות שונות או ניתנו במצווה אלוהית או במצוות הנביא. כך ישוע ציווה על שינוי שמו של תלמידו שמעון לכיפא (פטרוס), שמשמעותו "סלע",

הגורלי נעשה במצוות האל, שבכך הפך אותם לאבות האומה. לכן גיור, שמשמעו שינוי אמונה, מחייב שינוי שם. יש אף המאמינים כי מוטל על מי שפקד אותו אסון, לשנות את שמו כדי לשנות את מזלו. ברוח זו מציין הרמב"ם כי אחת מדרכי התשובה היא שינוי השם: "ומשנה שמו, כלומר אני אחר ואני אותו האיש שעשה אותן המעשים ומשנה מעשיו כולן לטובה ולדרך ישרה".³³

האמונה בכוחו המעצב של השם ובהשפעה הגורלית שיש לו על חייו של אדם השתקפה במנהג שאותר במאה התשע-עשרה בקרב התושבים המקוריים בצפון אמריקה, שדאגו להסתיר את שמם. מנהג זה נבע מהאמונה שקיימת זהות מוחלטת בין שם לעצם קיומם, וכי אם ישובש השם יגרום הדבר נזק כאילו דובר בפגיעה ישירה בגופם. הסתרת השם שימשה אמצעי למניעת הנזק, שהרי אם השם אינו ידוע, אי אפשר לשבשו. היו מי שהוסיפו לעצמם שם סודי, שהיה ידוע רק לקבוצת המשפחה הגרעינית, כדי לא לחשוף את בעליו לפגיעה באמצעות ניאוף שמו. אצל שבטים אחרים נהגו הזקנים להחליף את שמם. בדרך זו, כך קיוו, יזכו לזמן שאול נוסף על פני האדמה.³⁴

שם כזיכרון

שם הוא זיכרון. במקרא אנו מוצאים כי הורים (טבעיים או מאמצים) בוחרים שמות לילדיהם על פי אירועים מכוננים שקדמו ללידה. הגר קראה לבנה "ישמעאל" על פי הבטחת האל, "כי שמע אדוני אל ענייך".³⁵ משה נקרא כך על שום דבריה של בת פרעה: "כי מן המים משיתהו".³⁶ שם הוא זכר לאדם הנושא אותו. הרי מה שנותר חקוק על מצבת קברו של אדם הוא שמו. שם מכונן זהות. לכן הקללה החמורה ביותר ביהדות היא "יימח שמו וזכרו".³⁷ מחיקת השם כמחה מהות החיה עתה בזיכרון. מחיקת השם היא המוות הטוטלי, שאין בו לא תקווה ולא תקומה.

רבות מהמשפחות יוצרות שושלת קיום באמצעות הנצחת שמותיהם של אבות המשפחה בקרב הצאצאים לדורותיהם. כך מכניעים החיים את המוות, ולו באופן מטפורי. שם הוא זיכרון לחיים, לתרבות ולתקופה. הטבעתם של שמות פרטיים זהים לכל היהודים בגרמניה הנאצית מחקה כביכול את שמם הנפרד, הייחודי, ובדרך זו

כדי לסמן את תפקידו העתידי כבונה הכנסייה הנוצרית. באסלאם, אללה בישר לנביא זכריא על הולדת בנו וציווה עליו לקרוא לו יחיא, תוך כדי הדגשה שזהו שם שמעולם לא ניתן לאדם לפני כן.

33 רמב"ם, הלכות תשובה, פרק ב, הלכה ד. כמו כן השוו המחקרים הפסיכולוגיים שנערכו בארצות הברית המצביעים על מתאם בין היבטים חיוביים או שליליים של שם לבין איכות חייהם של הנושאים אותו: Nicholas Christenfeld, David P. Phillips & Laura M. Glynn, *What's in a Name: Mortality and the Power of Symbols*, 47 J. PSYCHOSOM. RES. 241 (1999); מאיר נדב ואח' העצמי במראת השם: מבט תרבותי-פסיכולוגי על שמות ונרקיסיזם 15, 31–35 (2008).

34 JAMES GEORGE FRAZER, *THE GOLDEN BOUGH: A NEW ABRIDGEMENT* 198–99 (1994).

35 בראשית טז 11.

36 שמות ב 10.

37 AVISHAI MARGALIT, *THE ETHICS OF MEMORY* 21, 23 (2002).

מחקה גם את עקבות זהותם הנפרדת. אי אפשר להחיות את המתים, אולם שחזור שמותיהם הייחודיים משקם את זהותם ומכונן אותה מחדש. "לכל איש יש שם" משמעו כי קבוצת הענק של המתים שזהותם היהודית היא אחת, אינה יכולה לטשטש את דמותו הנפרדת של כל אחד ואחת מהם. לכל איש עצמיות משלו, זהות אנושית משלו, חיים משלו.

במקרים רבים קראו קרובי הנספים בשואה לילדיהם בארץ על שמם של אלה שנספו. המת המשיך לחיות בזיכרונם של קרוביו, ועם מתן השם הפך לזיכרון חי. אך פעולת ההנצחה חשפה לעיתים את הקונפליקט המובנה בין הדור שבארץ לדור הגולה. דור השואה נשא בחלקו שמות גלותיים או שמות זרים. בניו של דור זה ושל הדור המקביל לו בארץ נשאו שמות עבריים. כיצד ניתן ליישב את השאיפה לדלג על פני הגלות עם הרצון להנציח אותה לאחר החורבן הגדול? האם ניתן לגשר על פני תביעת ההנצחה האישית, המנציחה בד בבד עם בניית הזהות החדשה גם את זכר הגלות? היו שאמרו כי מי שמתכחש לעברו, סופו שגם עתיד לא יהיה לו.³⁸ אך מנקודת מבטו של הפרט, האם בחירתם של ההורים בהנצחת השם הגלותי נותנת משקל נאות לטובת ילדם, שעליו נגזר לשאת את נטל הזרות מרגע היוולדו?

יש הרואים בסמכותם של ההורים להעניק שם לילדם כוח מאיים ואלים. במיוחד כשניתן לילד שם חריג, שכן הוא נדון לחיות תחת השוט המאיים, לעיתים המבזה, של שמו.³⁹ אומנם קיים פיקוח מדינתי על הנושא, אך אצלנו בארץ הוא מצומצם, והאוטונומיה ההורית נרחבת.⁴⁰ הניגוד בין התביעה לזכור את המתים לבין ההתנערות ממנה משקף את המתח המובנה בין הנצחת העבר לכינון העתיד, בין קיפאון לשינוי. השם הופך להיות בהקשר זה לקוד או לסמל של תקופה.

סיפורו של אהרן מגד "יד ושם"⁴¹ חושף את הבעיה במלוא עוצמתה. סבא זיסקינד חי בארץ עם חלק ממשפחתו. חלק אחר של משפחתו נשאר בגולה ונספה שם. נכדו, שנספה בשואה, נקרא מנדלה. לסבא זיסקינד עומד עתה להיוולד נין. הוא מבקש מנכדתו רעיה ומבעלה יהודה כי יקראו לבנם מנדל על שם נכדו; כך יונצח זכרו. הנכדה ובעלה מתקוממים. הם אינם רוצים להעניק לבנם שם "גלותי, מכוער, איום", שינציח

38 ראו דבריו של יגאל אלון: "עם שאינו זוכר את עברו, גם ההווה שלו דל ועתידו לוטה [כך] בערפל": אהוד (אודי) מנור יגאל אלון ביוגרפיה פוליטית 1949–1980 249 (2016).

39 DENISE RILEY, IMPERSONAL PASSION: LANGUAGE AS AFFECT 120–122 (2005).

40 חוק השמות, התשט"ז–1956 (מאז שנת 1990 עבר החוק כמה תיקונים המשקפים ליברליזציה, פמיניזציה, הכרה בסמכות משותפת של ההורים וקיומן של משפחות חדשות). ראו אורית קמיר "לכל אשה יש שם (התפתחויות בחקיקה ובפסיקה בתחום זכותה של אישה לבחור שם – קריאה טקסטואלית, משפטית ופמיניסטית)" משפטים 327, 367–373 (1996); Yofi Tirosh, A Name of One's Own: Gender and Symbolic Legal Personhood at the European Court of Human Rights, 33 HARV. J. L. & GENDER 248 (2010).

41 אהרן מגד "יד ושם" ישראל חברים: ט"ו סיפורים 127 (1963). ראו גם גדעון טורי "עברות שמות משפחה בארץ ישראל כ'תרגום תרבותי': תרגיל שלדי במסגרת הסמיוטיקה של התרבות" נקודות תצפית: תרבות וחברה בארץ ישראל 152, 162–163 (נורית גרין עורכת 1988).

את היהודי הישן, ואשר יגרום לילד לשאת חטוטר על גבו כל ימי חייו. הם כבר בחרו שם לבנם: אהוד. באי-רצון מסכים הסבא שהילד לא ייקרא מנדל אלא מנחם. גם לכך הזוג מתנגד. גם זה שם גלותי. אין להם קשר עם זה. הסבא זועף. הוא נוזף בהם ואומר: "אי, בנים, בנים, אינכם יודעים מה אתם עושים. [...]. גומרים אתם את המלאכה שהחלו בה שונאי ישראל. הם העבירו מן העולם את הגופות, ואתם – את שמם ואת זכרם [...]. לא המשך, לא עדות, לא יד ולא שם. שום זכר".⁴²

אהוד, הנושא את שמו של אהוד בן-גרא, הוא סמלו המובהק של היהודי החדש. השם מבטא עוז רוח, גבורה וכישרון, וגם דילוג על הגלות. מנקודת מבטם של ההורים, יהודה ורעיה – הנושאים גם הם שמות סמליים – שתודעתם מתכחשת לגלות ומבקשת לדלג עליה, ראוי שבנם יישא את שמו של השופט הגיבור ויהיה משוחרר מלעג אפשרי בשל שמו. אכן, כפי שמציין מגד, "תהום פעורה בין עולם הולך ועולם בא".⁴³

הסיפור פורסם בשנת 1955. כיום מציף הזיכרון הפרטי של השואה את התודעה הציבורית. הציבור צמא לשמוע את הסיפורים האישיים מתוך עניין והזדהות, מתוך תחושה של שותפות גורל. אפשר להניח אפוא שיהודה ורעיה, ולמעשה הציבור כולו, יהיו מוכנים כיום לשמוע בנפש חפצה וחומלת את זיכרונותיו המרים של הסב. עם זאת ספק גדול בעיניי אם הורים דוגמתם כיום היו מסכימים לקרוא לבנם "מנדל". לכל היותר היו מסכימים להצניע את השם "מנחם" כשם שני לילדם, שם שישאר בתעודת הזהות הפורמלית בלי שיזכה לחיים של ממש. הסיפור "יד ושם" חושף את הקונפליקט בין עבר להווה, בין שכחה לזיכרון, כמו גם את הקונפליקט בין דור ההורים לדור הילדים או הנכדים. בני "דור בארץ" מסרבים לשמש מצבה מהלכת לדור הקודם שנספה בגלות.

השם העברי ויצירת הלאומיות הישראלית

שם נתפס כחלק מ"העצמי הגרעיני" של הפרט ושל הקבוצה.⁴⁴ בהתייחסו למהותו של שם אומר בית המשפט העליון: "שמו של אדם הוא חלק מאישיותו. הוא האני החברתי שלו. הוא המפתח באמצעותו הוא צועד בשבילי החברה. אין הוא קוד זיהוי בלבד. הוא ביטוי לאישיות, לרגש, לחובה, למסורת, לייעוד".⁴⁵

במימוש החזון הציוני אכן שימש השם ביטוי לייעוד, למסורת ולחובה. הייעוד היה בניית בית לאומי. המסורת – לפחות על פי זרמים מרכזיים בציונות, כמו הזרם ההרצליאני והזרם הסוציאליסטי⁴⁶ – ביקשה לעצב את הזהות הלאומית-תרבותית

42 מגד, לעיל ה"ש 41, בעמ' 135, 139.

43 שם, בעמ' 141.

44 גולן שחר "מחשבות מקדימות" העצמי במראת השם, לעיל ה"ש 33, בעמ' 11.

45 בג"ץ 693/91 אפרת נ' הממונה על מרשם האוכלוסין במשרד הפנים, פ"ד מז(1) 749, 770 (1993).

46 ראו אניטה שפירא "המיתוס של היהודי החדש" יהודים חדשים יהודים ישנים 171–172 (אלי שאלתיאל עורך 1997).

החדשה ברוח התקופה שבה קיים היה בית לאומי עצמאי, וכיוונה בעיקרו של דבר לתקופת המקרא.⁴⁷ תחיית הלשון העברית הייתה ביטוי מרכזי למימוש הלאומי. המלחמה על השפה העברית הייתה חריפה. יידיש וכל שפה זרה אחרת הוחזמו.⁴⁸ שמותיהם של ילדי ישראל שיקפו מגמה זו של חזרה למקרא, ולו חלקית. ילדי הארץ זכו לשמות עבריים המבשרים את התחייה הלאומית ואת החזרה לגיבורי התנ"ך. מגמה זו נמשכה עד סוף שנות השישים.⁴⁹ ואילו החובה באה לידי ביטוי ברעיון של כור ההיתוך. הכול נצרפים בכור אחד כדי לעטות זהות אחידה מלכדת, שתגבר על המקורות השונים והמפורדים שהרכיבו את העם היהודי בשנות גלותו הארוכות. סימני ההיכר המובהקים של הזהות האחידה הם השמות העבריים. העולים שבאו לכאן למן תחילתה של התחייה הלאומית ואילך רכשו את זהותם התרבותית בארצם הישנה-חדשה באמצעות שינוי שמם.⁵⁰ המדינה אף קבעה כללים המחייבים את שליחיה בחו"ל לשנות את שמם.⁵¹

כאמור, לעיתים נעשה שינוי השם מתוך בחירה אישית, לעיתים מתוך בחירה של אחרים (חיוב השליחים בחו"ל לשנות את שמם). כך גם ב"תרנגול כפרות",⁵² שבו מספר אלי עמיר על ילדים שעלו מעיראק בראשית שנות החמישים והגיעו לקיבוץ קריית אורנים, לחבורת הנוער. המדריך ישי שואל כל ילד לשמו ומעניק לו מייד תעודת זהות ישראלית בהחלפת השם: עבד, בן הרב, ייקרא מעתה אבנר; פוזיה תיקרא אילנה; ג'מיל יהיה יורם. שינוי השם הופך אותם לבני השבט החדש המתעצב כאן, בארץ. מעניין כי רבים מהעולים המשיכו לשאת את שמם המקורי בקרב משפחתם, ושמן החדש שימש אותם מחוץ לביתם, בבחינת היהודי בן גלות פלונית בביתך, וישראלי

47 למחלוקת שעוררה גישתו של בן-גוריון, שביקש לבסס את האתוס הלאומי על המקרא או על חלקים ממנו, ולשינויים בתפיסתו שלו עצמו ראו אניטה שפירא "בן-גוריון והתנ"ך: יצירתו של סיפר היסטורי?" **יהודים חדשים יהודים ישנים**, שם, בעמ' 217–247.

48 הרעיון שבטכניון ילמדו בשפת המדע, דהיינו גרמנית, עיכב את פתיחת הטכניון כבעשר שנים וחולל את "מלחמת השפות". על מאבק זה ראו יעקב בן-יוסף **מלחמת השפות: המאבק לעברית, 1914 (1984)**. למלחמה ביידיש ראו אדם שנער "הצנזורה ויצירת הישראלי החדש: המועצה לביקורת סרטים ומחזות והחרם על תיאטרון היידיש, 1949–1951" **עיוני משפט** מט (עתיד להתפרסם ב-2026); וראו דבריו של השופט שניאור זלמן חשין בפסק הדין בג"ץ 125/49 **אמאדו נ' מנהל מחנה העולים בפרדס-חנה**, פ"ד ד 4 (1950): "התחדשותה של האומה בארצה פירושה התחדשותו של כל איש ישראל, וטובת ילד ישראלי דורשת כי דמותו תעוצב בדפוסי הלאום, על רקע המולדת, וכי יגדל ויחונך בין אחיו בני עמו כאדם חופשי, ללא סימני היכר של הרכנת ראש ותסביך נחיתות המאפיינים כל כך יהודי בגולה".

49 ששה ויטמן "שמות פרטיים כמדדים תרבותיים" **נקודות תצפית: תרבות וחברה בארץ ישראל, לעיל ה"ש 41**, בעמ' 141–151 (1882–1920 – שמות יהודיים אוניברסליים; 1921–1950 – שמות עבריים מחודשים: הצבר כגיבור תנ"כי; 1951–1975 – שמות עבריים חדשים המשקפים נעורים, אור, אושר ושפע ואף שמות צמחים; 1951–1975 – שמות בעלי צליל קוסמופוליטי).

50 עוז אלמוג **הצבר: דיוקן** 148–152 (אלי שאלתיאל עורך 1997).

51 לעמדה הכופרת בלגיטימיות של ההנחיות של משרד החוץ בדבר כפיית שם ראו אלישבע הכהן "ואלה שמות" – זכותו של האדם לשם" **פרשת השבוע ברוח המשפט** 10 (2000).

52 אלי עמיר **תרנגול כפרות** 41–42, 51 (1983).

בצאתך. במרחב הפרטי עוד נשמר השם הישן כחלק מהתרבות הישנה (אף כי לא הכול היו גאים בה, והיו שהתביישו בה והסתירו אותה). במרחב הציבורי היה על העולה החדש לוותר על זהותו הישנה, לזנוח אותה ולהמיר אותה בשם חדש וזהות חדשה: זהות ישראלית-ציונית.

שם – בין משפחות, בין עבר להווה

הדיון הכללי מחזיר אותנו להקשר של קבורת חיילים והשם שבו יונצחו. הקונפליקט בין עבר להווה, בין דור ההורים לדור הילדים, בין הזהות הגלותית לישראלית התעורר בעניין הדרך הראויה להנצחת שמו של חלל צה"ל, אברהם בוזגלו בן-גל, שנפל בעת מילוי תפקידו בשנת 1985.⁵³ אברהם נולד לרחל ולחנניה בוזגלו במגדל העמק. כשנתיים לפני מותו, סמוך לנישואיו לאילנה, בחר לשנות את שם משפחתו לבן-גל. להוריו ולאחיו סיפר על השינוי רק סמוך לנפילתו. השינוי משאיר חלק מאותיות השם המקורי, אך הוא מוחק את סימן הזהוי של מוצאו הזר של אברהם ומשייך אותו לשבטיות הישראלית. אילנה ובנו אלעזר, שהיה כבן ארבעה חודשים במות אביו, נושאים עד היום את השם בן-גל. בין הוריו ואחיו של אברהם לבין אשתו ובנו נתגלעה מחלוקת חריפה בנוגע לאופן שבו יש להנציח את אברהם. מתברר כי על גבי כרית המצבה נכתב שמו "אברהם בוזגלו (בן-גל)", ועל כך אין עוד מחלוקת. אולם המחלוקת התייחסה לכיתוב על גבי לוח הנופלים בבניין יד לבנים בבית שאן. לוח הנופלים המכיל את שמות חיילי צה"ל שנהרגו במלחמות הוא דרך הנצחה ידועה. שימור השם על הלוח הציבורי מעניק לחייל, שמת בטרם עת, ממד נוסף. כיתוב השם על גבי לוח בבניין ציבורי, שמיתוסף לכיתוב המצבה השגרתי, מייחד את בעל השם, שמת בנסיבות אלה, ממתים אחרים, ומחזק את יסוד ההנצחה.

נשוב למחלוקת: אילנה והבן תבעו כי על לוח הנופלים ייכתב "אברהם בן-גל (בוזגלו)", ואילו בני משפחתו של אברהם תבעו כי ייכתב עליו "אברהם בוזגלו (בן-גל)". המחלוקת היבשה מתארת את עומק הקיטוב בין שתי המשפחות, שאינן מקיימות ביניהן קשר. אילנה והבן הסתמכו על עצם זכותו של אדם לשנות את שמו, ואילו המשפחה הסתמכה על היותו של השם בוזגלו השם שנשא רוב ימי חייו; שאף על פי ששינה את שמו לא סיפר למשפחתו על כך אלא זמן קצר לפני מותו; ושחבריו המשיכו לקרוא לו בשמו הישן. בית המשפט הכריע, בסופו של דבר, שיש להנציח את זכרו של אברהם על פי בקשת אשתו ובנו: "הוא ייזכר כפי שביקש שתיקרא משפחתו הצעירה שהקים בשנותיו האחרונות",⁵⁴ כלומר אברהם בן-גל (בוזגלו).

שתי בקשות ההנצחה לכדו הן את העבר הן את ההווה; הן את משפחתו המקורית, הן את משפחתו הגרעינית החדשה; הן את הזהות הגלותית, הן את הזהות הישראלית; הן את המסורת הן את השינוי. השאלה שבמחלוקת התייחסה לנושא הקדימות.

53 פרשת בן-גל, לעיל ה"ש 6.

54 שם, בעמ' 240.

ההנצחה שאותה אישר בית המשפט העניקה קדימות להווה, לשינוי, למשפחתו החדשה ולזהות הישראלית כפי שבחר בה המנוח. ההכרה בכוח השינוי, באוטונומיה של הנפטר בחייו להתעלם משמו הקודם ולהעניק לעצמו שם חדש, שינציח אותו עם מותו, משקפת את הכרעת בית המשפט בדונו במקרה שהתרחש בעקבות אסון השבעה באוקטובר. ביום 9.10.2023 נפל סרן דור שדה ז"ל, מפקד מחלקה בגדוד "צבר" בחטיבת גבעתי, בקרב להצלת חברי קיבוץ כפר עזה. בן 23 היה דור בנופלו. דור הוא בן להורים שהתגרשו. בהגיעו לגיל 18 פנה דור ז"ל למשרד הפנים ושינה את שם משפחתו מ"אלון" ל"שדה".⁵⁵ לאחר נפילתו ביקש אביו שהשם שיופיע על מצבת בנו יהיה "דור שדה (אלון)". בעקבות זאת פנו אימו ואחיותיו של דור למנכ"ל משרד הביטחון ולראש היחידה להנצחת החייל בבקשה לכבד את רצונו של דור ז"ל ולרשום על מצבתו את שם המשפחה המעודכן בלבד (שדה). השופט מינץ ציין כי נסיבות הגשת העתירה מצערות ביותר, והסוגיה המתעוררת בה בדבר אופן הנצחתו של הבן המנוח קשה וכואבת. אך משילובן של הוראות החוק⁵⁶ עולה שהוספת שם משפחה קודם לכרית המצבה טעונה הסכמה של כלל קרובי החייל.⁵⁷ בשל הבחירה של דור בשם משפחתו הנוכחי ובהיעדר הסכמה מצד אימו ואחיותיו, לא ניתן להורות על הוספת שם משפחתו הקודם לכרית מצבתו. הבחירה של החלל בשם חדש היא שתנציח אותו עם מותו בהתעלם מהשם שעזמו נולד. בית המשפט כיבד את הבחירה, ובכך נתן ביטוי לכבוד המת בהיותו חי. אברהם בן-גל ודור שדה בחרו בחייהם בשם משפחה חדש. בשני המקרים אשרר בית המשפט את בחירתם (אם כי במקרה של אברהם נשאר גם זכרו של השם המקורי), ועם מותם הגשים את האוטונומיה האישית שלהם.

מקום – בין משפחות, בין עבר להווה

מקום – זיהוי, שיוך

השינוי, המתח בין העבר להווה, בין המשפחה המקורית לחדשה, הם גם אלה שעמדו ביסוד ההחלטה בעניין אלו, שבו ביקשה האלמנה להעביר את קברו של בעלה, חלל מלחמת יום הכיפורים, מהמקום שבו גדל ושבו טמונים הוריו למקום שבו חיו יחד.⁵⁸

55 פרשת דדון, לעיל ה"ש 8.

56 תק' 2 לתקנות בתי קברות צבאיים קובעת כי כיתוב אחיד יופיע על גבי כרית המצבה הצבאית, והוא יכלול פרטים שונים, ובהם (2)2 דרגה ומספר אישי, שם פרטי ושם משפחה; ולפי בקשת קרוב – שם משפחה קודם, כינוי..."; תק' 1 לתקנות מגדירה "קרוב" כ"כל אחד מהקרובים המנויים בסעיף א(1) עד (4) בתוספת לחוק, על דעת שאר הקרובים כאמור". החוק הנזכר הוא חוק בתי קברות צבאיים, התש"י-1950, הכולל בתוספת לחוק במסגרת סעיפים א(1) עד (4) את הקרובים האלה: בן זוגו של החייל שנפטר, בניו ובנותיו, הוריו ואחיו ואחיותיו.

57 פרשת בן-גל, לעיל ה"ש 6, בעמ' 236.

58 פרשת אלו, לעיל ה"ש 10.

ההחלטה בעניין אלו הרכזה במקום, אבל היא מהדהדת גם את סוגיית השם: דוד אלו הופך לדוד אור. הוא מאמץ לעצמו עם אשתו יחד שם עברי המאפיין את המקום שבו הוא חי והמנתק אותו מזהותו הגלותית.

ציינתי כי כמו שם, גם מקום הוא כינוי לאלוהים.

"המילה 'מקום' בתרבות ובלשון העברית היא, קודם כול, אחד מכינויי האלוהים: 'מקומו של עולם', ומהבחינה הזו, הרי שיש בכך שילוב בין מוחש לבין מופשט, בין קונקרטיזציה ומיקוד רוחני, נפשי ותרבותי לבין המופשט המוחלט".⁵⁹ "מפני מה מכנין שמו של הקב"ה וקוראין אותו 'מקום'? – שהוא מקומו של עולם, ואין עולמו מקומו".⁶⁰ האל, לפי הסבר זה, אינו ישות שנמצאת בתוך העולם, אלא העולם הוא ישות שנמצאת "בתוך" האל.

בהקשר האנושי מתאפיינים חייהם של אנשים רבים במעברים, לעיתים מכפייה, לעיתים מבחירה. סיפורה של ישראל כולה הוא סיפור-על של מעברים ויצירת מולדת חדשה. אברהם הצטווה ללכת מארצו, ממולדתו ומבית אביו "אל הארץ אשר אראך".⁶¹ היה זה ניתוק שנועד ליצור בסיס אלוהי במקום אחר שהצדיק את עזיבת בית האב. המקום החדש, הארץ שאותה הראה אלוהים לאברהם, שהפך לאברהם, היווה מוקד שאיפה וחלום לעם היהודי בכל הדורות. על המקום התבסס חזונו הציוני של הרצל, שתוכניתו להחליף את המקום ההיסטורי בארץ מקלט באפריקה – אוגנדה – נדחתה בתוקף בקונגרס הציוני. עניין אלו, ככל המקרים הנדונים כאן, כבר מתרחש במקום שאליו הפנה האל את אברהם אבינו. אך גם במקורה, מחוץ החפץ של העם היהודי, יש חשיבות למקום מסוים, שלו ערך חברתי, אישי, ואשר כרוכה עימו מחויבות רגשית.

התאוריה של המקום לא כחלל גרידא אלא כתופעה המשקפת משמעות אנושית פותחה מאז שנות השבעים של המאה הקודמת על ידי האסכולה של הגאוגרפיה ההומנית.⁶² אדוארד רלף מן ההוגים החשובים שלה, מתאר בספרו PLACE AND PLACELESSNESS⁶³ את החוויה האנושית הקשורה למקום ויורד לשורשיה. הקשר העמוק עם מקום כרוך בהזדהות איתו. זו נובעת מהחוויות האישיות ומהמשמעויות הקהילתיות המיוחסות לו. הוגה חשוב אחר של האסכולה מטעים כי מקום אינו בהכרח תכונה של העולם עצמו אלא התבוננות של התודעה האנושית בו. להיות במקום מסוים משמעותו לחוות את העולם על הקשריו האישיים והקיבוציים, על התכליות הכרוכות

59 עודד מנדה לוי על קצה המקום, צדדים במרחב ובטקסט הספרותי 13 (2011).

60 רב הונא בשם רבי אמי, בראשית רבה סח ט.

61 בראשית יב 1.

62 Yi-Fu Tuan, *Humanistic Geography*, 66 ANN. ASS'N AM. GEOGRAPHERS 266–76 (1976); יובל פורטוגלי "מסה – 1,500 מילה ויותר על הגיאוגרפיה של האדם: מסע אל תוך הדיסציפלינה" *תיאוריה וביקורת* 16 213 (מכון ון ליר, 2000).

63 EDWARD RELPH, PLACE AND PLACELESSNESS (1976); Edward Relph, *Reflections on Place and Placelessness*, 7 ENVTL. & ARCHITECTURAL PHENOMENOLOGY NEWS & LTR. 14 (1996). ראו מרחב, אדמה, בית (יהודה שנהב עורך 2003). להתייחסות למקום בהקשר הישראלי ראו אריאל הירשפלד *רשימות על מקום* (2000); זלי גורביץ *על המקום* (2007).

בו, על היחסים עימו. מקום שואב משמעות לא רק מעצם קיומו אלא גם, ובעיקר, מהשהות בו.⁶⁴

וכך מספר יעקב שבתאי על הזיקה שלו לסביבת מגוריו: "מכל המקומות שבעולם אני הכי קשור לפרישמן פינת דיזנגוף, וגם לחול שמתחת לפינה. וזה פלא גדול ודבר נורא, איך שאדם קשור לעבר שלו ולמקום שלו, איך שיש לו גורל ואין להינתק ממנו".⁶⁵

יחיד וקהילה בונים משמעות של מקום. הזדהותנו עם מקום נובעת ממידת הקשר, המעורבות והדאגה שיש לאדם או לקבוצה כלפי מקום מסוים. מקום ראוי משרד ייחודיות, להבדיל מאנונימיות. תחושת נוכחות במקום והזדהות עימו מקורן בקשר עם המקום, ברגש של ביטחון לגביו. מקומות אינם סטטיים. הם מתפתחים. התפתחותם נובעת לא רק מהיסודות הפיזיים הבונים אותם או מדימויים החדש אלא מתוך היחסים ההדדיים הנרקמים בין העולם הפיזי של המקום לדימויים הקודמים והחדשים.

הגאוגרפיה של האדם פותחה בתקופה שקדמה לשינויים הטכנולוגיים הגדולים, שהפכו כביכול את העולם לשטוח והחלישו את משמעותו של מקום. מעברים ממקום למקום שכיחים מאוד, וחידושי הטכנולוגיה יכולים לקשור בין הנוגעים בדבר מכל מקום ובכל מקום. עם זאת עדיין נודעת למקום חשיבות ומשמעות בחייו של האדם כחלק מהחוויה האנושית ומהתודעה הקולקטיבית הטבועה בנפשו.

עניין אלוז נע בין נס-ציונה, המקום שבו גדל הנופל ובו נקבר לצד הוריו, לקבוצת כנרת, שבה חי עם משפחתו. הניתוק בין הבן להוריו עתיד להתרחש בבית הקברות, לאחר מות הבן והוריו, וכמו במקרים הקודמים הוא כרוך בכאב וחושף מחלוקת משפחתית.

בעיצומה של מלחמת יום הכיפורים, נפצע דוד אור (אלוז) במהלך הפגזה סורית ברמת הגולן ונפטר לאחר ארבעה חודשים. המנוח נקבר בבית העלמין הצבאי בנס-ציונה, העיר שבה נולד ובה גדל. שנים לאחר מכן נקברו הוריו של המנוח סמוך אליו, בחלקת ההורים השכולים. כ-34 שנים לאחר פטירתו של המנוח פנתה אלמנתו, בת קבוצת כנרת, לראש היחידה להנצחת החייל בבקשה להעביר את גופתו של המנוח לבית העלמין שבקיבוץ כנרת. בבקשה טענה כי כאשר היה המנוח על ערש דווי, הביע לפניו את רצונו להיקבר בקיבוץ כנרת, מקום מגוריהם האחרון לפני מותו. ראש היחידה בחן את הבקשה וקיים התייעצות עם הרב הצבאי הראשי דאז, שסבר כי

64 Yi-Fu Tuan, SPACE AND PLACE: THE PERSPECTIVE OF EXPERIENCE (1977).

65 דברים שיוחסו ליעקב שבתאי, בערך 15.8.1977 מתוך הארכיון הפרטי של דליה גוטמן, צוטט בספרו של עידו בסוק **יעקב שבתאי — חיים** 259 (אריאל הירשפלד עורך 2023). ראו אברהם בלבן "רשימות תל אביביות — הפינה של יעקב שבתאי" **הארץ** (2.5.2025) <https://www.haaretz.co.il/literature/tarbut-sifrot/2025-05-01/ty-article/premium/00000196-7774-d41c-a7ff-ff7713410000>, המציין כי הדברים הללו אינם "כלל שיר אהבה לתל אביב. אדרבה, שבתאי כותב במכתב זה שלדעתו תל אביב היא העיר הכי מכוערת ונבזית שהוא מכיר, ודווקא משום כך הוא תוהה על המשיכה הגדולה שלו למקום גידולו".

מבחינה הלכתית לא ניתן לאשר את הבקשה להעתקת מקום קבורתו של המנוח. הנימוקים לכך היו אלה: הכלל ההלכתי שלפיו "מצוה לקיים דברי המת" אינו חל במצבים שבהם קיום דברי המת יביא להוצאתו מהמקום שבו קבורים אבותיו. כמו כן הכלל בדבר קיום דברי המת חל רק במצבים שבהם היה "ציווי מפורש מחיים", ואילו במקרה דנא היה לכל היותר "גילוי דעת" של המנוח. ולבסוף נקבע כי אומנם על פי ההלכה, רצונה של האלמנה גובר על רצונה של שאר קרוביו, אולם "תיעדוף" זה אינו חל כשהמנוח כבר נקבר לצד הוריו. בעקבות זאת נדחתה בקשתה של האלמנה.

האלמנה ושני ילדיה המשותפים עם המנוח הגישו עתירה לשינוי ההחלטה, ובית המשפט קבע כי ראוי ללבן פעם נוספת מה היה רצונו של המנוח. על כן נמחקה העתירה, והוחלט שראש היחידה להנצחת החייל יבחן את הבקשה מחדש, לאחר שיקיים בירור עובדתי נוסף.⁶⁶ עברו כשמונה שנים, ואז פנו בנם של המנוח ואלמנתו בבקשה לבחון בשנית את הבקשה להעברת גופתו של המנוח. הפעם הרב הצבאי הראשי הגיש חוות דעת שונה מזו של קודמו, שמסקנתה הייתה שהעתקת הקבר לקבוצת כנרת אינה כרוכה באיסור הלכתי. נאמר בה שהוריו של המנוח קבורים בחלקה נפרדת שאינה סמוכה לחלקה שבה קבור המנוח, ומכאן עולה שבית העלמין בנס-ציונה אינו נחשב ל"קברי אבות". ובאשר לרצונו של המנוח – אלמנתו היא הנאמנת להעיד על כך. בעקבות זאת אושרה הבקשה להעתיק את הקבר לבית העלמין בקיבוץ כנרת. שלושת אחיו של המנוח הביעו התנגדות לכך והגישו עתירה לבג"ץ.⁶⁷ וכך מציג השופט סולברג בפסק דינו את המחלוקת:⁶⁸

תפילת 'אל מלא רחמים' נפתחת בתחינה 'המצא מנוחה נכונה' לנפטר. העתירה שלפנינו התעוררה בעקבות טענתה של הגב' רות אור, כי 'מנוחה נכונה' לבעלה המנוח, החלל דוד אור ז"ל – לא תמצא במקום קבורתו הנוכחי, אלא רק במקום שבו ביקש להיקבר – קיבוץ כנרת. סביב בקשתה של אור, להעתיק את קברו של המנוח, ניטשה מחלוקת משפחתית עזה – אחיו של המנוח מזה, אור וילדיה מזה – כל צד מתבצר בעמדתו, משוכנע מהו מקום הקבורה ה'נכון' עבור המנוח. קברו הנוכחי בנס ציונה, או בית העלמין בקיבוץ כנרת, מקום מגוריו האחרון של המנוח, שם התגורר יחד עם אור.

קיים הסדר חוקי לגבי העברת קברו של חייל מבית קברות אחד לאחר.⁶⁸ החוק דורש הסכמת קרובו של הנפטר כדי להעביר את הגופה, ובתוספת לחוק נקבע מדרג הקובע מיהו הקרוב שיינתן לו ה"מנדט" להכריע בדבר מקום הקבורה. הראשון בסדר העדיפות הוא בן זוגו של הנפטר, ובמקרה שלנו – האלמנה. לאחר שבחן בית המשפט

66 בג"ץ 89/10 אור נ' ראש היחידה להנצחת החייל (נבו 19.10.2010).

67 פרשת אלוז, לעיל ה"ש 10, בפס' 21 לפסק הדין של השופט (כתוארו אז) סולברג.

68 ס' 6 לחוק בתי קברות צבאיים.

את מכלול הראיות, הגיע למסקנה כי לא נפל פגם בשיקול הדעת שאפשר את העברת מקום הקבורה, ולכן יש לאשר ההחלטה להעביר הגופה מנס-ציונה לקבוצת כנרת.

בין נס-ציונה לכנרת

מאבקה רווי המהמורות של רותי אור להעברת גופת בעלה מנס-ציונה לכנרת נחשף באמצעי התקשורת.⁶⁹ רותי סיפרה כי מלכתחילה ביקשה כי בעלה ייקבר בכנרת בשל דבריו אליה בתקופת פציעתו, אך היא לא הייתה יכולה לעמוד בפני הלחץ של המשפחה. היא שבה ותבעה את העברת הגופה שנים רבות לאחר מכן, כשהורי בעלה המנוח כבר לא היו בחיים.

שני המקומות, נס-ציונה וכנרת, קשורים בטבורם להגשמת הציונות. ההתיישבות בנס-ציונה קדמה לכנרת. נס-ציונה הוקמה בשנת 1883 בידי בני העלייה הראשונה, ובשנת 1898 זכתה לביקורו של בנימין זאב הרצל. קבוצת כנרת הוקמה בשנת 1913 בידי בני העלייה השנייה, ובהם א"ד גורדון ויצחק טבנקין. בשני המקומות ניטשה מלחמה על המקום, על הקרקע. אחד המתיישבים בנס-ציונה, אברהם ילובסקי, שנרצח בשנת 1888, נחשב לקורבן האלימות הראשון של היישוב היהודי המתחדש בארץ ישראל. יוסף זלצמן, שהיה ממייסדי קבוצת כנרת, היה הנרצח הראשון שלה בשנת 1913, והמשורר דוד שמעוני, שעבד עימו, הקדיש לו את הפואמה "היער בחדרה". כנרת שמרה על אופייה הייחודי והונצחה בשיריה של נעמי שמר בת המקום. נס-ציונה, ששמה מבטא את הנס שבהתגשמות החזון הציוני, שינתה אופייה – מיישוב חקלאי הפכה ליישוב עירוני. בפועל הוכרזה כעיר בשנת 1992, ורבים מהעולים שגדשו את הארץ בשנות החמישים הגיעו אליה ושינו את אופייה. ניתן להפעיל כאן את דימויו הידוע של זיגמונט באומן על המודרניות שהפעילה כוחות עצומים על המבנים המוצקים בחברה. כוחות אלה התיכו אותם מבנים, ואלה הפכו ממצב מוצק למעין נוזל שאינו מצליח לשמור על מצבו הקיים לאורך זמן.⁷⁰

כך הגיעה לנס-ציונה גם משפחתו של דוד אלוז. הוא עצמו נולד במרוקו, ובהיותו בן שנתיים הגיע עם משפחתו, בשנת 1952, לנס-ציונה. דוד היה תלמיד טוב, אך באתר הנופלים של המועצה המקומית עמק הירדן נאמר שהוא החליט ללמוד מקצוע כדי לסייע בפרנסת משפחתו. כפי שמציין רלף בספרו, מקומות אינם סטטיים. עם התפתחותם הפיזית עשוי להשתנות גם דימוים. נס-ציונה הוקמה כמושבה חקלאית, ומשהפכה לעיר מיישבת עולים, היא שינתה את דימויה הקודם. היא יכולה עתה הן להתרפק על עברה, עת הייתה אחת מאבני היסוד שבנו את הציונות מראשיתה, הן להתגאות בתרומתה לקליטת העלייה ובקצב הגידול המרשים שחוותה במהלך השנים, ואשר הפך אותה לעיר בישראל.

69 תומר זרחין "רותי אור אלמנת צה"ל – משרד הביטחון מסרב לבקשת בעלי העביר את קברו" **הארץ** (26.1.2010) <https://www.haaretz.co.il/news/law/2010-01-06/ty-article/0000017f-decb-df9c-a17f-fedb93330000>.

70 זיגמונט באומן **אהבה נזילה על השבריריות של הקשרים האנושיים** (עמי שמיר מתרגם 2007).

אכן מקומות רבים שינו את אופיים במדינת ישראל באותן השנים. האוכלוסייה כולה גדלה במידה ניכרת, וכך גם צורכי הבנייה וההתיישבות. התהליך שעברה נס-ציונה מאפיין יישובים רבים. יישוב חקלאי הופך למאגר קרקע לבנייה, והוא מבטא את התמורות העוברות על שיח הקרקעות במדינת ישראל. כפי שמציין יהודה שנהב:

גם השיח הכלכלי וגם השיח האדריכלי משתמשים באופן בלתי ביקורתי בקטגוריות 'עובדותיות', או בעוגנים דיסקורסיביים כמו: 'תוכנית אב', 'הפשרת קרקעות', 'בעלי קרקעות', 'תוכנית מתאר', או 'ועדה מקומית'. אלה הם מושגים בלתי רפלקסיביים, שנהפכים ל'קופסאות שחורות' המסתירות מחלוקות ומייצרות מראית עין של דיון רציונלי. 'קופסאות שחורות' אלה יש לפענח ולהעמיד לדיון תרבותי, לפני שייסגרו וייאטמו סופית. למשל, בשם איזה 'אב' נקבעת 'תוכנית אב'? מאיזה מקפיא חברתי 'מופשרות' קרקעות? כיצד נקבעת בעלות על קרקע? מה ההבדל בין קרקע לבין אדמה? חומרי ה'שיח החדש' – שפת הנדל"ן, מפות, חוזי חכירה – זועקים לקריאה סמיוטית, פוליטית, אטימולוגית וארכיאולוגיה.⁷¹

נס-ציונה הפכה לעיר בעלת משאבי קרקע לבנייה על כל הכרוך בכך. אוכלוסייתה הייתה למגוונת ושונה מזו שאפיינה אותה בראשיתה. קבוצת כנרת נותרה מטבע הדברים במתכונתה הבסיסית הקודמת. הרי מלכתחילה היה מדובר בקבוצה מצומצמת, בעלת מאפיינים אידאולוגיים חזקים, שאין בה פוטנציאל לריבוי אוכלוסין רב. שינוי אופייה של התנועה הקיבוצית לא כרסם במעמדה או במיתוס הכרוך בה. כנרת שמרה אפוא על אופייה ההיסטורי המיוחד, וההעברה של הגופה לשם מסמלת מעבר טבעי למקום שבו בחרו לגור המנוח דוד ובת זוגו, רותי אור לבית סטולר, בת למייסדי הקבוצה, ילידת קבוצת כנרת. שניהם בחרו להתנתק מהמקום שאליו הגיע דוד אלוז כעולה, שבו חווה את חוויית הזרות, והחליטו להתיישב בכנרת, המסמלת את הישראליות השורשית במלוא עוצמתה. דוד חצה באמצעות הצבא את הגבולות הסימבוליים של השתייכותו⁷² עם נישואיו לרותי בת כנרת, ששירתה עימו ביחידה, ועם שינוי שם משפחתם לשם עברי.⁷³ כנרת אינה סתם מקום. היא הפכה לביתו של דוד. המעבר מנס-ציונה לכנרת מייצג את ההבחנה בין מרחב למקום. המרחב מייצג חופש, תנועה ומימוש בחירה. המקום מייצג ביטחון, שייכות ומשמעות.⁷⁴ מרחב הופך למקום כאשר אנו מעניקים לו משמעות רגשית וחווייתית. בית הוא מקום. נס-ציונה היא השורש, ודרך המסע במרחב הפכה כנרת למקום, לבית, שבו ניטעו שורשים

71 יהודה שנהב "הפוליטיקה של המרחב בישראל" **מרחב, אדמה, בית**, לעיל ה"ש 63, בעמ' 11.

72 כמינוחם של: Michèle Lamont & Virág Molnár, *The Study of Boundaries in the Social Sciences*, 28 ANN. REV. SOC. 167 (2002).

73 כך מצוין באתר הנופלים של קבוצת כנרת.

74 TUAN, לעיל ה"ש 64.

חדשים. כלפי הבית אנו מחויבים נפשית, רגשית ומוסרית. הבית ככלל הוא הטבעי, האינטימי, הא-פורמלי, הגמיש, הפרטי. הוא בסיס לדאגה, מבטא נאמנות ומשמש מקור לתמיכה ולביטחון. הבית בכנרת היה ביתו של דוד לפני נפילתו. בית מסמן את מחזור החיים הידוע. תנועת היציאה מהבית נתפסת במקרים רבים כתנועה אליפטית או מעגלית, ובכך היא מסמנת גם את תנועת השיבה אליו. עם המלחמה יצא דוד מביתו בכנרת כדי לחזור אליו. במותו מבקש דוד לשוב לביתו עד עולם.⁷⁵

כמו בעניין השם, כך גם בעניין המקום, ההחלטה של בית המשפט על העברת הגופה לקבוצת כנרת מעניקה קדימות להווה, לשינוי, להתנתקות מהערכים הפטריארכליים, למתן עדיפות לרצון האלמנה, למשפחה החדשה ולזהות הישראלית כפי שבחר בה המנוח.

משפחות חדשות: בין עבר להווה

תמורות בנישואין

בעקבות מהפכת זכויות האדם והמהפכה המגדרית עבר מוסד הנישואין, לפחות בעולם המערבי, תהפוכות דרמטיות. קשר הנישואין מושתת על שוויון ועל האוטונומיה של הרצון של שני בני הזוג.⁷⁶ הנישואין הפכו להסדר הממסד יחסי אהבה בין בני זוג על בסיס שוויוני.⁷⁷ במוסד הנישואין התחולל במרבית המדינות – אך לא אצלנו – תהליך של חילון: מחיק הדת לחיק המדינה.⁷⁸ הנישואין הפכו מקשר סגור, שזכות החרטה אינה קיימת בו או שהיא מוגבלת מאוד ומושתתת על עילה או על אשמה, לקשר פתוח, הכולל זכות חרטה לכל צד, אפילו ללא עילה (כאמור, לא אצלנו).⁷⁹ המהפכה בעיצומה לא רק באשר לזכות לצאת מקשר הנישואין אלא גם באשר לזכות הכניסה

75 אסון השבעה באוקטובר עורר בעיה לאומית הנוגעת למקום הקבורה. חללים רבים (הן אזרחים הן חיילים) לא יכלו להיקבר במקום מגוריהם בשל המצב הביטחוני שלא אפשר זאת. מספר רב של נופלים נקברו אפוא בבתי עלמין אחרים ברחבי הארץ בידיעת משפחותיהם כי יוכלו להחזיר את האובדים לקבורה במקום שבו גדלו, המקום שהיה בעבורם בית.

76 לתפיסת הנישואין כחוזה יחס ראו Elizabeth S. Scott & Robert E. Scott, *Marriage as a Relational Contract*, 84 VA. L. REV. 1225 (1998). ראו גם פנחס שיפמן "על המשפחה החדשה: קווי פתיחה לדיון" **עיוני משפט** כח 643 (2005); יוסי גרין "התערבות המדינה באוטונומיה של התא המשפחתי: בין הזכות להורות לבין ערכיה של מדינת-ישראל" **מאזני משפט** ט 85, 103 (2014); שחר ליפשיץ **השיתוף הזוגי** (2016).

77 יובל מרין "על התמורות בקשר בין אהבה לנישואין – השלכות משפטיות ומגדריות" **משפטים על אהבה** 227 (מסדרת **משפט, חברה ותרבות**, ארנה בן נפתלי וחנה נוה עורכות 2005).

78 Dagmar Coester-Waltjen & Michael Coester, *Formation of Marriage in Persons and Family*, in INTERNATIONAL ENCYCLOPEDIA OF COMPARATIVE LAW Vol. 4, 6 (Mary A. Glendon ed., 1997).

79 לתיאור מפורט ראו שחר ליפשיץ "ברצוני להתגרש ומייד! על ההסדרה האזרחית של הגירושים" **עיוני משפט** כח 3 671 (2005).

אליו: זו הורחבה והוחלה ברבות ממדינות העולם המערבי גם על בני זוג בני אותו מין.⁸⁰

אפילו בשיטתנו, שבה נשלטים הנישואין על ידי הדין הדתי, ושבה לצערנו לא כל אזרח זכאי לממש את הזכות לנישואין, מצאו בתי המשפט והמחוקק דרך להרחיב את זכות הכניסה באמצעות ההכרה במוסד של הידועים בציבור, שהוא מעין נישואין דה פקטו.⁸¹ יתר על כן, אחדות מהזכויות של הידועים בציבור הוחלו במדינתנו גם לטובתם של בני זוג חד-מיניים: כך, בן זוגו של עובד הורשה לקבל טובת הנאה מהמעביד;⁸² בת זוג הורשתה לאמץ את ילדיה של חברתה לחיים;⁸³ ובני זוג אותו מין זכאים להליך פונדקאות בישראל.⁸⁴

אזרח מוסד הנישואין, פתיחתו לקבוצות חדשות, הניתוק בין הורות לנישואין,⁸⁵ ההכרה בנישואין לא פורמליים לצד נישואין פורמליים והקלות היחסית שבה ניתן להתירם – כל אלה הם ביטוי מובהק לזכויות האדם, לחופש המצפון, לחירות הפעולה, לאוטונומיה של הפרט ולשוויון. הרחבתה של החירות להתחייב בנישואין פועלת בד בבד עם הרחבתה של הזכות להתחרט ולצאת מהם. לא יפלא כי שיעור הגירושין עלה במהלך השנים במידה מהפכנית, כאשר אחת הבעיות הכרוכות בו נוגעת בין השאר לקשר בין הילדים לבני הזוג החדשים של הוריהם. זהו אחד המצבים העובדתיים

80 יובל מרין "נישואין בין בני זוג מאותו המין והכשל שבאלטרנטיבות לרגולציה משפטית של זוגות חד-מיניים" **המשפט** ז' 253 (2001); מיכל טמיר (יצחקי) "הזכות לשוויון של הומוסקסואלים ולסביות" **הפרקליט** מה 94 (2000); איילת בלכר-פריגת "על זכויות, גבולות ומשפחה" **עיוני משפט** כז(2) 539 (2003); חנן גולדשמידט "תעודת הזהות המפוספסת של משפחת ישראלי" – השלכות משפטיות של הפסיקה בנוגע לאימוץ על ידי זוג חד-מיני" **המשפט** ז' 217 (2001); יפעת ביטון "השפעתו של חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו על מעמדם של זוגות חד-מיניים" **קרית המשפט** ב' 401 (2002); יובל יונאי "הדין בדבר נטייה חד-מינית – בין היסטוריה לסוציולוגיה" **משפט וממשל** ד' 531 (1988); יובל מרין "חירות, שוויון ונישואין חד-מיניים" **המשפט ברשת** 14 16 (2013); צבי טריגר "נישואים חד-מיניים בפסיקת בית המשפט העליון האמריקני: ירידת ההומופוביה ועליית ההטרופיליה במשפט" **המשפט ברשת** 14 27 (2013); איילת בלכר-פריגת וצבי טריגר "גירושים לכולם – המקרה של גירושים חד-מיניים כמקרה מבחן" **משפט ועסקים** כא 81 (2018). להחלטה המכירה בזכותם לפונדקאות של גברים יחידים ובני זוג מאותו מין בעלי זיקה גנטית ליילוד ראו בג"ץ 781/15 ארד-פנקס נ' הוועדה לאישור הסכמים לנשיאת עוברים (נבו 27.2.2020).

81 לדיון מפורט ראו שחר ליפשיץ **הידועים בציבור בראי התיאוריה האזרחית של דיני המשפחה** (2005).

82 בג"ץ 721/94 אל-על נ' דנילוביץ, פ"ד מח(5) 749 (1994); אלון הראל "עלייתה ונפילתה של המהפכה המשפטית ההומוסקסואלית" **המשפט** ז' 195 (2001); אייל גרוס "הסיפור של דנילוביץ: תנו לדייל להתרומם אל-על" **מעשי משפט** י' 13 (2019).

83 ע"א 10280/01 ירוס-חקק נ' היועץ המשפטי לממשלה, פ"ד נט(5) 64 (2005); יהודית מייזלס "זרקור: בג"ץ 566/11 מוט-מגד נ' משרד הפנים, עתירה לרישום שני אבות כהוריו של קטין ללא תהליך אימוץ" **זכויות הקהילה הגאה בישראל** 469 (2016).

84 פרשת ארד-פנקס, לעיל ה"ש 80.

85 שיפמן, לעיל ה"ש 76, בעמ' 658–670.

שעוררו את הצורך בהגדרה מחודשת למושג ההורות.⁸⁶ נוסף על זה, השינויים הטכנולוגיים המהפכניים המאפשרים הפרדה בין נשיאת העובר לבין המטען הגנטי; יצירת עוברים והשתלתם בין ברחם האם הביולוגית בין ברחם פונדקאית – כל אלה מעוררים אף הם, וביתר שאת, את השאלה בדבר הגדרת ההורות.⁸⁷ אציין בלשון כללית כי הורות משפטית מוכרת מכוח שלוש זיקות: זיקה גנטית, זיקה מכוח צו אימוץ וזיקה מכוח צו הורות הניתן על פי חוק ה"פונדקאות". שתי הזיקות האחרונות הן זיקות חברתיות שקיבלו גושפנקה חוקית, ולצידן התעצבה בשנים האחרונות ההורות החברתית, המושתתת לעיתים על זיקה לקשר הגנטי או לצו האימוץ או הנוצרת גם באופן עצמאי.⁸⁸ במסגרת רשימה זו לא ניתן לסקור את כלל המצבים היוצרים דילמה בדבר הגדרת ההורות.⁸⁹ וכפי שנראה בהמשך, ההורות החברתית עוררה בעיות גם בתחום של קבורת חיילים.

86 ראו איילת בלכר-פריגת ודפנה הקר "הורים או זרים: מעמד המשפטי המצוי והרצוי של בני-זוג של הורים" **משפטים** מ' 5 (2010). להרחבת מושג ההורות ראו, Akshat Agarwal, *Constitutional Parents' Rights and the Transformation of Parenthood*, 76 CASE W. RES. L. REV. (FORTHCOMING 2026).

87 ראו בע"מ 69395-03-25 **פלונית נ' אלמונית** (נבו 11.5.2025), שבו דן בית המשפט העליון במקרה של הילדה סופיה. בשל טעות בהשתלחה בהיותה עובר נולדה סופיה מרחמה של מי שלא היה לה קשר גנטי עימה. הטעות התגלתה לאחר זמן, ונפתח מאבק בין ההורים הגנטיים להורים המגדלים – האב שגידל את הילדה ואימה שנשאה אותה ברחמה ואשר גידלה אותה. בית המשפט העליון קבע כי יש להשאיר את הילדה בידי הזוג שגידל את הילדה, באשרו את עמדתו של בית המשפט המחוזי (בניגוד לעמדת בית משפט השלום). מצב זה יצר מעין פונדקאות כפויה שעוררה מאבק בין הורים ביולוגיים להורים חברתיים. הבקשה לדיון נוסף נדחתה, דנ"א 62866-05-25 **פלונית נ' אלמונית** (נבו 22.6.2025). לדיון ראו יוסי גרין "החזרת העוברים בבית החולים אסותא בראשון לציון בראי ההלכה: על סודיות, יחסין ומעמד אישי" **ספר סיני דויטש** 479 (משה גלברד ורות פלאטו-שנער עורכים, 2024); נוי נאמן, איילת בלכר ורות זפרן "הורות מושתתת זוגיות: בין מהות למיסוד הסדרת אימהות משותפת כמקרה מבחן" **עיוני משפט** מו 693 (2004).

88 בע"מ 1118/14 **פלונית נ' משרד הרווחה והשירותים החברתיים** (נבו 1.4.2015). אך באותו מקרה נקבע שאין להכיר באדם שיזם ומימן הליך ההולדת ילד באמצעות תרומת זרע, תרומת ביצית ושימוש באם פונדקאית (קרי ללא כל קשר גנטי או פיזיולוגי ליוזם וללא הליך אימוץ) – כהורה המשפטי של הילד על יסוד ההסכמות שבין הצדדים הנוגעים בדבר. ראו דנ"א 1297/20 דנג"ץ 5591/20 **פלוני נ' היועץ המשפטי לממשלה** (נבו 25.7.2022) שבו נקבע כי יש צורך בצו הורות פסיקתי של בית משפט לענייני משפחה כדי לכוון הורות מכוח "זיקה לזיקה", דהיינו הורות של אדם שנעדר קשר ביולוגי ליילוד אך מקיים קשר זוגי עם ההורה הביולוגי.

89 סקירה מפורטת מצויה במחקרה של טלי מרקוס, התומכת בהרחבת המסגרת של הורות חברתית והמציינת את השיקולים המכשירים הורות כזו. טלי מרקוס "על הורטון, בת פרעה והברידי באנץ' – האפשרות להעניק מעמד משפטי להורה חברתי" **מאזני משפט** יא 435 (2016). ראו גם טלי מרקוס "צריך (רק) שניים לטנגו? על האפשרות להכיר ביותר משני הורים לילד אחד" **משפטים** מד 415 (2014).

הורות חברתית

הורות חברתית ידועה מני קדם. משפט שלמה נסב על סכסוך בין שתי אימהות, שרק אחת מהן יכולה להיות האם הביולוגית. שתי נשים נלחמות על תינוק. כל אחת מהן טוענת כי הוא בנה. הנשים גרות יחד, ואין אב בתמונה. אין ראיות חיצוניות שיאפשרו לקבוע מי האם האמיתית. שלמה המלך, החכם מכל אדם, מפעיל תכסיס פסיכולוגי: הוא מורה לחלק את התינוק, בהניחו כי האם האמיתית תוותר על תינוקה, ובלבד שלא יאונה לו רע. אכן, רחמיה של אחת האימהות נכמרים על תינוקה, והיא מבקשת מן המלך כי הילד יינתן לאחירת, ואילו האחרת דורשת במפגיע: "גם לי גם לך לא יהיה, גזרו". שלמה מורה לתת את התינוק לאם הרחומה, באומרו: "תנו לה את הילוד החי והמת לא תמיתוהו, היא אמו".⁹⁰

השתקפות מודרנית ברורה להכרעה המבוססת על חמלה ודאגה מצויה במחזה "מעגל הגיר הקווקזי" של ברכט,⁹¹ שם פרץ הסכסוך בין האם הביולוגית שנששה את הילד לבין המשרתת, גרושה, אשר חילצה את הילד מסכנה וגידלה אותו לאחר מכן. השופט אצדק מעמיד את הילד במרכז המעגל ומצווה על הנשים לתפוס בידיו של הילד, בסוברו כי "האם האמיתית תמצא בה את הכוח למשוך אליה את הילד מתוך המעגל". גרושה מסרבת לפגוע פיזית בילד ואינה מושכת בידיו, והשופט אצדק מזכה אותה בילד. בכך נדחה הקריטריון הגנטי הפורמלי, ואומץ השיקול המהותי: אכפתיות ודאגה הם מרכיבי הליבה של הורות.⁹²

באופן מורכב יותר ניתן למצוא ביטוי לשיקול זה גם במקרה של משה רבנו. יוכבד, אימו של משה, לא נטשה את בנה מרצון; היא הניחה אותו בתיבה על היאור כדי לחלצו מפקודתו הרצחנית של פרעה; היא גם שלחה את אחותו מרים לפקוח עליו עין. בתו של פרעה מוצאת את הילד, ומרים מציעה לה מינקת לילד, מבלי לחשוף את עובדת היותה של המינקת אימו הביולוגית. בתו של פרעה נענית להצעה ומוכנה להעניק שכר עבור ביצוע משימה זו. עם תום תקופת הינקות מחזירה יוכבד את משה לבתו של פרעה, "ויהי לה לבן".⁹³ עקרונית, האימוץ מנתק את הקשר עם ההורה הביולוגי, וההורה המאמץ מחליף את ההורה הביולוגי.⁹⁴ לאורך השנים נמצא כי הסגירות הנוקשה של האימוץ הוכיחה את עצמה כלא מספקת ואף מזיקה. התוצאה היא שכיום צורת אימוץ אפשרית היא זו של "אימוץ פתוח", שלפיו המשפחה הביולוגית והמשפחה המאמצת מתקשרות בהסכמים בנוגע לקיומו של קשר שוטף

90 מלכים א, ג 16–28.

91 ברטולט ברכט **מעגל הגיר הקווקזי** פרק ו 108–125 (נתן זך מתרגם 1983).

92 בישראל התעוררה תחרות על ילדה שנחטפה מביתה בין הוריה האמיתיים (מברזיל) לבין הורים מאמצים (מן הארץ). בית המשפט החליט כי הילדה תוחזר להוריה. ראו בג"ץ 243/88 **קונסלוס נ' תורג'מן**, פ"ד מה(2) 626 (1991). ההנחה הייתה כי במקרה של חטיפה טובת הילד ממלאת תפקיד משני. בדיעבד, ספק אם ההחלטה פעלה לטובת הילדה.

93 שמות ב 10.

94 כך גם נקבע בס' 16 בחוק אימוץ ילדים, התשמ"א–1981.

לאחר האימוץ.⁹⁵ בסיפורו של משה היה סוג של אימוץ פתוח חלקי, כשהאם המאמצת אינה מודעת לעובדה שהמינקת היא האם הביולוגית.⁹⁶ עיקרה של הזכות ההורית לפי הגדרתו של פרופ' פנחס שיפמן הוא זה:

הזכות למלא חובה כלפי הילד שהורתה בהטלת האחריות ההורית – השאלה מי הם הוריו של ילד מתעוררת בראש ובראשונה לצורך זיהוי אותם האנשים עליהם מוטלת האחריות ההורית... האחריות ההורית היא המושג הראשוני שעל פיו עלינו לעצב את ההגדרות ההוריות ואת זכויות ההורים. כך הוא הדבר גם לפי אמנת זכויות הילד. הזכות להורות, שמשמעה הזכות למלא חובה כלפי הילד, באה בעקבות הטלת האחריות ההורית ומשתלבת אִתָּה יחד.⁹⁷

ציינתי לעיל כי אחד הגורמים שהמריצו שינויים במוסד ההורות הוא שכיחותם של מצבים שבהם נוצרות משפחות חדשות, כשאחד ההורים מביא איתו לקשר ילדים משלו. הילדים זוכים במקרים אלה לעיתים לדמות הורה נוספת, וכאן מתעוררת השאלה אם הורות חברתית או פסיכולוגית, שאינה גנטית או מכוח אימוץ או מכוח צו הורות, עשויה לזכות את ההורה החברתי בזכויות או להטיל עליו חובות.⁹⁸ הבעיה העולה בהקשר זה מקורה בסוגיה נצחית במשפט, הנוגעת לזיקה בין צורה למהות. האם ניתן ליצור הורות או אפטרופסות תוך כדי סטייה מכללי ההליך הפורמלי הקבוע בחוק? התחום של יחסי משפחה מעורר קושי מיוחד הנובע מההבחנה הידועה בין המשפט כפי שהוא מבוטא עלי חוק לבין המשפט בפעולתו.⁹⁹ מצד אחד, יש צורך בהגדרה ברורה של מעמד, ומצד שני, החוק ככתבו אינו מסוגל לתת מענה מספק לאתגרים שאותם מציבים המופעים החדשים של המשפחה, המשתנים במהירות מסחררת. כאמור, מצבים של הורות חברתית מתרחשים לעיתים כאשר בן הזוג או בת הזוג של הורה הילד שימשו לילד אב או אם באופן מהותי, טיפלו בו והיו לו הורים לכל

95 דנ"א 6211/13 משרד הרווחה והשירותים החברתיים נ' פלונית (נבו 23.12.2013); ע"א 2169/98 פלוני נ' היועץ המשפטי לממשלה, פ"ד נג (1) 241, 262–266 (1999); בע"ם 1845/07 פלונית נ' היועץ המשפטי לממשלה (נבו 16.4.2008); בע"מ 2103/13 פלונית נ' משרד הרווחה, פס' 20–23 לפסק הדין של השופט דנציגר (נבו 18.6.2013).

96 Nili Cohen, *Modern Guardianship in Historical Perspective*, *ANCIENT GUARDIANSHIP: LEGAL INCAPACITIES IN THE ANCIENT WORLD* 11–27 (2017).

97 פנחס שיפמן "על אבהות מכוח זוגיות, על אמהות מכוח התקשרות ועל פונדקאות שלא מדעת" **פורום עיוני משפט** (תגובות משפט) מט (2025).

98 מרקוס, לעיל ה"ש 89; יחזקאל מרגלית **יחסי הורים וילדים בין דיני משפחה לבין דיני חוזים** 282–253 (2022).

99 Roscoe Pound, *Law in Book and Law in Action*, 44 AM. L. REV 12–36 (1910).

דבר ועניין. הורה כזה – הורה חברתי או פסיכולוגי – עשוי להיות זכאי למשמורת,¹⁰⁰ ואף להיות כפוף לחובת מזונות, מכוח מחויבות חוזית. כך למשל זוג לא נשוי החליט לאמץ תאומות. רק האם נרשמה כהורה המאמצת. בן זוגה חתם על התחייבות שלפיה אם האם לא תוכל לטפל בתאומות, הוא יהיה מוכן לשמש אפוטרופוס שלהן. לאחר פרדת בני הזוג הגישה האם תביעה נגד בן זוגה לשעבר בבקשה להצהיר עליו כאביהן המאמץ של התאומות. הבקשה נדחתה, מכיוון שיחסי הורות יכולים להיקבע או באמצעות קשר ביולוגי או באמצעות אימוץ פורמלי (באמצעות צו בית משפט). אימוץ זה פקטו אינו מספיק. עם זאת בית המשפט הטיל על בן הזוג לשעבר חובה (אומנם מינימלית) לשלם עבור מזונות התאומות בשל העובדה שהתנהג כאביהן. מעמד האבהות לא הוכר, אך ההשלכות הכספיות שלו הושטו בחלקן על בן הזוג לשעבר מכוח ההסכם והתנהגותו בפועל.¹⁰¹ כך נקבע גם בעניין של בנות זוג שבמהלך הקשר ביניהן ילדה אחת מהן בן, ולאחר מכן נפרדו. בית המשפט הטיל על בת הזוג השנייה חובת מזונות ועימה זכויות ראייה וזכויות ברכוש המשותף.¹⁰² במאבק בין דבקות בכללים פורמליים לפיתוח כללים המבוססים על מהות הקשר פסעו בתי המשפט בכיוון המהותי.

בראשית דבריי התייחסתי לספרו של דויד גרוסמן "אשה בורחת מבשורה".¹⁰³ עופר, הגדל כבנם של אורה ואילן, הוא בפועל בנו של אברם. אם תגיע הבשורה, מהו השם שייכתב על המצבה? האם יתואר עופר כבנו של אילן או כבנו של אברם? ואולי של שניהם? היש חשיבות לעובדה שעופר אינו יודע כי אביו הביולוגי אינו האב שגידל אותו? האם תהיה זו פגיעה בכבודו אם תבקש אורה, אימו, להוסיף את שמו של אברם על כרית המצבה? האם היותו ממזר על פי ההלכה עלול להשפיע על זכותו לקבורה בבית קברות צבאי יהודי?

אורה ואברם, גיבוריו של גרוסמן, חרגו מהחובות המוטלות עליהם בהיותה של אורה אשת איש. תופעות כאלה היו ידועות מאז ומתמיד. סיפורם של גיבורי הספר אינו חושף את בעיית התחרות בין הורות ביולוגית להורות חברתית. ומה אם תתעורר בעיה מסוג זה? האם יש לכך השלכה גם במקרים הקשים של מות הבן או הבת באשר לכיתוב על גבי לוח המצבה? היש להבדיל בין מקרה שבו נשמרה הזיקה להורה הביולוגי לצד ההורה הפסיכולוגי לבין מקרה שבו ההורה הביולוגי התנכר לבנו או לבתו?

100 ראו תמ"ש (משפחה ת"א) 8096-02-10 ח.פ. נ' ד.ל.מ. (נבו 3.9.2014) שבו נקבע כי אב חורג שגידל את הבת עם האם יהיה זכאי למשמורת על הבת לאחר פטירת האם. זה גם היה רצונה הברור של הבת. לסוגיה הכללית ראו בלכר-פריגת והקר, לעיל ה"ש 86; לדיון בהורות הסכמית יחזקאל מרגלית **קביעת הורות משפטית בהסכמה בישראל** (2023).

101 בע"מ 4751/12 אלמוני נ' אלמונית (נבו 29.8.2013), שאישר את עמ"ש (מחוזי חי') 22050-06-11 ר.ס. נ' ע.ר. (נבו 13.5.2012).

102 תמ"ש (משפחה ת"א) 21910-02-10 פלונית נ' אלמונית (27.8.2013).

103 גרוסמן **אשה בורחת מבשורה**, לעיל ה"ש 5.

בין משפחות – הורות ביולוגית והורות חברתית

עניין בסט¹⁰⁴ גולל את הוויכוח הטראגי בנוגע לנוסח שייחקק על מצבתה של המנוחה, סגן סיגלית בסט ז"ל, שנפלה בעת שירותה בצה"ל ביום 27.1.1983. אימה ואביה התגרשו בהיותה בת שנה וחצי. סיגלית ז"ל גדלה בביתם של אימה ואביה החורג מקטנותה, והיא נושאת את שמו של אביה החורג. שניהם היו לה להורים לכל דבר ועניין. אביה הביולוגי של המנוחה סיגלית מבקש כי על המצבה ייחרט שמו המלא. אימה ואביה החורג מבקשים להשמיט את שם המשפחה של האב הביולוגי ולחרוט על המצבה רק את שמם הפרטי של האב הביולוגי ושל האב החורג. המועצה הציבורית להנצחת החייל החליטה לחקוק על מצבת המנוחה את שמותיהם המלאים של האב החורג ושל האב הביולוגי ואת דבר אבהותו של אביה הביולוגי. על פי העתירה האב הביולוגי התנכר לבתו המנוחה, וגרם לה בכך למשבר נפשי קשה, עד כי ראתה צורך לבטא את ניתוק קשריה עימו במכתב. היא שיגרה אליו את המכתב, אבל ככל הנראה לא הגיע המכתב לתעודתו. בית המשפט, בדעת רוב, מפי השופט שמגר ציין שהיות ההורה אביה של המנוחה הוא בגדר עובדה שאין למוחק. הפתרון ההוגן הוא ברישום כל השמות ולא בהעלמת חלק מהם. עם זאת עולה כי משרד הביטחון לא גיבש כלל אחיד במקרים שבהם הנפטר נולד להורים שנפרדו זה מזה ונישאו מחדש. לכן יש להחזיר את המקרה לדיון מחודש במשרד הביטחון, שלא רק יבחן את המקרה דרך האספקלריה של הדיון הנוכחי, אלא יקבע נורמה כללית, שתיושם ממילא גם במקרה דנן.

עמדת השופט טירקל הייתה שונה. הוא סבר שיש לדחות את הבקשה ולאשר את הנוסח שהציעה המועצה הציבורית להנצחת החייל. כלומר, על המצבה ייחקקו השמות המלאים של האב החורג ושל האב הביולוגי ודבר אבהותו של האב הביולוגי. בדעת היחיד הוא ציין כך:

המחלוקת בדבר המלים, שייחקקו על מצבתה של הבת, נוגעת בתמציתו של הכאב האנושי, והיא ביטוי לאהבה עזה ממוות. על-פי אילו אמות מידה אנושיות אפשר להכריע בה, וכיצד נדע, אם ההכרעה "נכונה" או "צודקת"? הנוסח שנמצא ראוי בעיני הוועדה שעמה נמנים אנשים שכאבו של אבדן כזה מייסר גם אותם – הוא תוצאתו של ניסיון קשה למצוא דרך בין השיקולים השונים. ודאי שאין הוא הנוסח היחיד, שאפשר היה לבחור בו, אך אי-אפשר לומר, בשום פנים, שאין הוא מתקבל על הדעת, ואפילו אינו מתקבל על לב מן הלבבות.¹⁰⁵

אסון השבעה באוקטובר הוסיף והעלה בעיות דומות. חייל נפל בקרב בדרום רצועת עזה, והוא בן 24. אימו ובן זוגה מבקשים כי על כרית המצבה ייכתב אך ורק שמו של

104 פרשת בסט, לעיל ה"ש 7.

105 שם, בעמ' 184.

החייל, ללא שם אביו מולידו. טענתם היא כי אביו הביולוגי נטש אותו והתנכר לו עד לנפילתו. בעבודת השורשים שהגיש החייל הוא התייחס לבן זוגה של אימו כאל אביו. עוד נטען כי בן הזוג בעצם אימץ את החייל והיה לו כאב וכהורה מגדל לכל דבר ועניין. בפסק דין קצר המביע כאב עמוק קבע השופט כבוב כי לשון התקנה הרלוונטית ברורה. תקנה 2 לתקנות בתי קברות צבאיים (כללים לכיתוב על מצבות), התשנ"ז–1997 קובעת כי כיתוב אחיד יופיע על גבי כרית המצבה הצבאית, והוא יכלול פרטים שונים, לרבות שמות האם והאב הביולוגיים.¹⁰⁶ בית המשפט הבהיר כי לשון התקנה ברורה, ואין מקום לפרשה באופן תכליתי, כך ששמו של ההורה החברתי הוא שייכתב על גבי כרית המצבה. ועוד ציין כי יש לדחות את הפרשנות התכליתית כי זו תחייב את משרד הביטחון ואת בתי המשפט "לערוך בירור עובדתי בנקודה רגישה זו – בדיעבד ובהעדר כלים מתאימים... כניסתו של בית המשפט בנעלי מחוקק המשנה בסוגיה רגישה זו, המערבת מחלוקות משפחתיות ואת אופן ההנצחה של חללי כוחות הביטחון – היא בבחינת פתיחת שערי בית המשפט הגבוה לצדק ל'תיקון עולם' ששכרו יוצא בהפסדו".¹⁰⁷

בשני המקרים מבקשים אימהות ובני זוגן, שאינם האבות הביולוגיים של החללים, לשנות את הרכב המשפחה לאחר מות החלל – להוציא מכלל המשפחה את האב הביולוגי בשל ניכור הורי ולקבוע על גבי המצבה כי ההורה הוא בן הזוג החדש של האם. השאלה של ניכור הורי מעוררת דילמות משפחתיות קשות.¹⁰⁸ היא מחייבת שמיצת עדויות והסתייעות באנשי מקצוע. היא תובעת הכרעה מהותית. הצבעתי לעיל על גישתו של בית המשפט שלפיה ניתן להכיר בהורות לא פורמלית על פי מבחנים מהותיים-תכליתיים.¹⁰⁹ בהקשר הנוכחי של הקבורה החילו בתי המשפט פרשנות פורמלית והעדיפו אותה על פני הפרשנות התכליתית. קיים לכאורה ניגוד פרדוקסלי בין הרחבת מושג ההורות בהקשרים שונים מעבר ללשון החוק והחלתה על מצבים של הורות לא פורמלית, לבין דבקתם של בתי המשפט בכללים הפורמליים כאשר מדובר בהנצחת חללי צה"ל.

106 שם; ראו גם ה"ש 56 לעיל.

107 בג"ץ 5377/24 פלונית נ' פלוני, פס' 7 (נבו 4.7.2024).

108 ראו רע"א 2858/21 קצין התגמולים נ' פלונית (נבו 15.3.2022) חייל צעיר שם קץ לחייו בבסיס צה"ל. הוריו-מולידיו ביקשו להכיר בהם כזכאים לפי חוק משפחות חיילים שנספו במערכה (תגמולים ושיקום), התש"י–1950. אחיו ואחיותיו של החייל המנוח פנו למשרדו של קצין התגמולים וביקשו שלא להכיר בזכאותם של הוריהם, מן הטעם שאלה-האחרונים התעללו במנוח, השפילו אותו וניתקו כל קשר עימו, ובכך גם הביאוהו לשים קץ לחייו. בית המשפט השלום התחבט בשאלה, ובסופו של דבר נוכח נסיבות המקרה החמורות, אישר את העמדה הדוחה את זכות ההורים. בית המשפט המחוזי אישר את זכות ההורים. המדינה הגישה לבית המשפט העליון בקשת רשות ערעור וזו נדחתה לאחר שהמדינה חזרה בה מהבקשה על פי המלצת בית המשפט.

109 לעיל טקסט בסמוך להערות השוליים 99–102.

הניגוד הוא לכאורי. בכל הנוגע לחיים נכון לבחון בכל מקרה את המצב המהותי לאשורו כדי להעניק תוכן ראוי ומתוקן לחייהם של הצדדים המעורבים וליישב את השיבוש המשפחתי שהתרחש. בכל הקשור להנצחה שבאה עם תום החיים, התיקון המבקש להשמיט את שמו של האב הביולוגי מכרית המצבה לא נעשה בחיים, ולאחר המוות, כשאין הוכחה של ממש שאכן זה היה רצונו של המת בעודו בחיים, תיקון כזה כבר אינו יכול להועיל למת. לכן למרות הקרע הלכאורי בית המשפט נשען על העובדה הפשוטה והברורה של הגנטיקה ואינו מוכן להסיר את שם האב הביולוגי מעל המצבה. כללי ההנצחה הם גמישים למדי, והם כוללים מראש את האפשרות להנציח על גבי המצבה לא רק את ההורה הביולוגי אלא גם את ההורה החברתי-מהותי. מכאן שההורה הביולוגי, מעניק החיים, לא יימחק, ואלה שעמדו לימינו של המת בחייו ותפקדו כהורים לכל דבר ועניין יוספו לשורת ההורים הביולוגים ויונצחו כראוי. דבריו של השופט סולברג בעניין אלוז שנכתבו בעקבות האסון של מלחמת יום הכיפורים, אם כי שנים רבות אחריו, משקפים את היגון העוטף אותנו בימים אלה ואת הכאב הכרוך בשאלות הקשות המגיעות להכרעה בבתי המשפט:

הסוגייה שהונחה לפנינו רוויה במכאובים, משקעי עבר ופצעים פתוחים, ונוגעת ביחסים משפחתיים מורכבים מאין כמותם. ההכרעה הייתה קשה ורצופה בלבטים רבים, מתוך הבנה כי כל תוצאה תהיה קשה וגורלית למי מן הצדדים. אין לנו אלא להביע את תחנומינו לבני המשפחה השכולים, על האובדן שחוו, ועל כך שנפשם אינה מוצאת מרגוע, גם בחלוף שנות דור מאז שאיבדו את היקר להם מכל. תהא נשמתו צרורה בצרור החיים.¹¹⁰

קשה לבטא את הכאב הכרוך בסיפורי הנופלים. הכאב מתעצם במיוחד במקרים שבהם נחשפים לפנינו פצעים ומחלוקות בתוך המשפחה האבלה. אין להתפלא שחלק מהשופטים פנו לשירה ושאומו ממנה מילות השראה המתייחסות הן לשם הן למקום. את פסק דינו בעניין הגר פתח השופט אלון במילותיה של זלדה הנוגעות לשם: "לכל איש יש שם שנתן לו אלוהים ונתנו לו אביו ואמו... ונתן לו מותו".¹¹¹ ואילו השופט טירקל מסיים את דבריו בעניין בסט בשירו של יהודה עמיחי הנוגע למקום: "המקום שבו אנו צודקים"¹¹²:

מן המקום שבו אנו צודקים
לא יצמחו לעולם
פרחים באביב.
המקום שבו אנו צודקים

110 פרשת אלוז, לעיל ה"ש 10, בפס' 34 לפסק הדין של השופט (כתוארו אז) סולברג.

111 פרשת הגר, לעיל ה"ש 16, בפס' 1 לפסק הדין של השופט (כתוארו אז) אלון.

112 פרשת בסט, לעיל ה"ש 7, בעמ' 185.

הוא רמוס וקשה

כמו חצר...

והוא חותם את מילותיו בשורה: "יפרחו נא הפרחים על קברה של סיגלית".
אכן, הפצע הפעור שגורם מותם של החייל או של החיילת נשטף בכאב נוסף נוכח
המחלוקת המשפחתית הנחשפת לנגד עינינו. הפנייה לבית המשפט מחייבת הכרעה,
אך הצדק שבירי, רמוס וקשה, וההכרעה לא אחת מטלטלת.

אלוהים, זמן וגורל – ולא תהיה למוות ממשלה

השם והמקום, המסמנים את אלוהים, הזמן הקשה והגורל האכזר של גיבורינו
מתמזגים בהרהוריו של דויד גרוסמן בספרו "אשה בורחת מבשורה". כזכור, אורה
ואברם יוצאים למסע בגליל, מסע הבריחה של אורה מהבשורה. במסע ההיטהרות
והשחרור בגליל, בנוף המרהיב שהוא שלנו וגם שלהם, חוזר אברם להיות אביו של
ילדו והאיש של אורה.¹¹³ תשעה חודשים קודם לכן עזב אילן את אורה, ובמהלך
חודשים אלה הרתה מחדש אורה את עופר כדי להופכו לילדו הממשי של אברם.¹¹⁴
כידוע לנו, הגליל היה כר נרחב למסעות רוחניים. מסע דומה מהגליל לירושלים –
שהדיו מהדהדים מעל דפי הספר בדמות הורדוס והמורדים הרוחניים¹¹⁵ – עשה כבר
לפני אלפיים שנות איש אחר, שבסבלו גם הוא הביא בשורה לאנושות. האתנחתא הזו
מפגישה אותנו עם היסוד המיסטי השזור בעלילה, והיא מובילה אותנו למחשבה
שתיקון ההפרה כלפי אברם, שנדחה בידי אורה בראשית הדרך, הביא לגילוי עריות
במובן היהודי: אישה נשואה היולדת בן מגבר אחר. האם אפשר לחשוב שהתיקון הזה
חולל סיבת אשמה נוספת והטיל קללה אחרת? ואולי את העלילה מניעה בכלל אשמה
מוסרית קולקטיבית? כוונתי לאשמה הרובצת על עם בחירה שאביו הוא אברם, אותו
אברם שבהופכו לאברהם, אב המון גויים, בוחר ביצחק בנו ומגרש את בנו ישמעאל
מביתו.

קשה להתמודד עם הגדולים האלה: עם אלוהים, עם הזמן ועם הגורל, במיוחד כאן
אצלנו. קשה להתמודד עם החרדה לילדינו, עם הידיעה שאין לנו לאן ללכת, כדברי
דוד אבידן:

מה שמצדיק יותר מכל
את הבדידות את הייאוש הגדול
היא העובדה הפשוטה, החותכת

113 גרוסמן אשה בורחת מבשורה, לעיל ה"ש 5, בעמ' 487.

114 שם, בעמ' 173.

115 שם, בעמ' 475.

שאינ לנו לאן ללכת.¹¹⁶

קשה להתמודד עם החשש שאין סיכוי, וכי שוב עומדים עלינו לכלותנו,¹¹⁷ עם רגשות האשם האוכלים בנו בכל פה. אבל אולי גם לא צריך. אשם הוא תולדה של עוול. ומי כאן עשה עוול למי? מה נכון לחשוב? ואולי כדאי לאמץ את עמדתה של אורה, המפטירה שממילא כשיגמר נדע מי צודק.¹¹⁸ ואולי כדאי לחשוב שסיפור דומה לשלנו יכול להתרחש בכל מקום ובכל זמן, ולא רק בזמן הצהוב, פה ושם בארץ ישראל: גבר, אישה, גבר, הקושי לבחור, הבחירה וההחמצה, משפחה, נטישה, ילדים, סבל, סכנה, מוות. כך היה, כך הווה וכך יהיה, ואולי אין לדברים משמעות, כי האוויר רוחש ומזמזם. זבובים ודבורים וברחשים וחגבים ופרפרים וחיפושיות מכונפות רוחפים וזוחלים ומזנקים מכל עלעל. בכל חלקיק של העולם כל כך הרבה חיים, והשפע נראה מאיים, כי מה אכפת לעולם השופע והבזבזני אם חייו של זבוב אחד, או של עלה, או של אדם אחד, מסתיימים ברגע זה ממש.¹¹⁹

אורה היא המספרת-הקוראת של פעם, כותבת הכרוניקות של משפחתה ושל משפחות רבות במדינת ישראל. האם הקמאית מעבירה את הקול הפרטי שלה לזיכרונה של אברהם, אב קמאי. והוא בכוחו היוצר יתרגם את הזיכרון הפרטי שלה לזיכרון ציבורי ויוליד מזה ספר¹²⁰ שיהפוך את בנם עופר, את משפחתו ואת כל גיבורי החיל כולם לנצחיים לעד.

תהא נשמתם של המתים צרורה בצרור החיים, ויפרחו נא הפרחים על קבריהם, וגם מחוצה להם. "אף כי אוהבים יאבדו, לא תאבד להם האהבה, ולא תהיה למוות ממשלה",¹²¹ כך זועק השיר של דילן תומס מגורנו של דויד גרוסמן. ואנו זועקים – בזעקה אחת גדולה – עימו יחד.

116 דוד אבידן "ייפוי כוח – לכל מאן דבעי" משהו בשביל מישו: מבחר שירים 1952–1964 (1964).

117 גרוסמן, אשה בורחת מבשורה, לעיל ה"ש 5, בעמ' 415.

118 שם, בעמ' 90.

119 שם, בעמ' 208.

120 שם, בעמ' 523.

121 "Though lovers be lost love shall not; And death shall have no dominion" דילן תומס "ולא תהיה למוות ממשלה" לקט תרגומים משירת העולם 301 (אברהם יבין מתרגם 1955).